

МІЖРЕГІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ УПРАВЛІННЯ ПЕРСОНАЛОМ

НАУКОВІ ПРАЦІ МАУП

Засновано у 2001 р.

Випуск 2(14)

Київ 2006

УДК 330-339; 321.7; 159.9
ББК 65.9(4УКР)я43
М43

Редакційна колегія

Головатий М. Ф., д-р політ. наук, проф. — головний редактор
Гайченко В. А., д-р біол. наук, проф. — заступник головного редактора
Саєвич І. Г., канд. філол. наук — відповідальний редактор
Марусєва О. А. — відповідальний секретар
Чирков В. М. — відповідальний редактор за випуск

Економічні науки і менеджмент

Захожай В. Б., д-р екон. наук, проф., Федоренко В. Г., д-р екон. наук, проф., Титова Н. А., д-р екон. наук, проф., Дахно І. І., д-р екон. наук, проф., Баєва О. В., д-р біол. наук, проф., Дмитренко Г. А., д-р екон. наук, проф., Ніколенко Ю. В., д-р екон. наук, проф., Криклій А. С., д-р екон. наук, проф., Куроченко О. В., д-р екон. наук, проф.

Політичні науки

Бабкіна О. В., д-р політ. наук, проф., Горбатенко В. П., д-р політ. наук, проф., Кирилук Ф. М., д-р філос. наук, проф., Храмов В. О., д-р політ. наук, проф., Шуба О. В., д-р політ. наук, проф., Антонюк О. В., д-р політ. наук, проф.

Психологічні науки

Балл Г. А., д-р психол. наук, проф., Коломінський Н. Л., д-р психол. наук, проф., Ложкін Г. В., д-р психол. наук, проф., Приходько Ю. О., д-р психол. наук, проф., Чуприков А. П., д-р мед. наук, проф., Сагач Г. М., д-р пед. наук, проф.

Юридичні науки

Бабкін В. Д., д-р юрид. наук, проф., Коваленко В. В., д-р юрид. наук, проф., Марчук В. М., д-р юрид. наук, проф., Скрипнюк О. В., д-р юрид. наук, проф., Александров Ю. В., канд. юрид. наук, проф., Корнієнко М. І., канд. юрид. наук, проф.

Рекомендовано Вченою радою Міжрегіональної Академії управління персоналом (протокол № 3 від 29 березня 2006 р.)

Міжрегіональна Академія управління персоналом.

М43 Наукові праці МАУП / Редкол.: М. Ф. Головатий (голов. ред.) та ін. — К. : МАУП, 2001. — Вип. 1. — ISBN 966-608-120-2

Вип. 2(14). — 2006. — 196 с. — Бібліогр. в кінці ст. — ISBN 966-608-655-7

У збірнику наукових праць публікуються статті науковців, які займаються проблемами розвитку економіки і менеджменту, політології, психології і права.

Для науковців, викладачів, студентів, а також усіх, кого цікавить розвиток науки в Україні.

Збірник “Наукові праці МАУП” зареєстровано Державним комітетом інформаційної політики, телебачення та радіомовлення України (свідоцтво від 11.04.02 за № 6048, серія КВ) як наукове видання, у якому висвітлюються результати наукових досліджень в галузях економіки, менеджменту, політології, соціології, психології, права, матеріалів наукових конференцій.

ББК 65.9(4УКР)я43+88я43

ISBN 966-608-120-2
ISBN 966-608-655-7

© Міжрегіональна Академія
управління персоналом (МАУП), 2006

ЗМІСТ

ЕКОНОМІЧНІ НАУКИ І МЕНЕДЖМЕНТ	5	Борщ В.В., Осоченко І. В. Методи прийняття рішень у менеджменті	61
Сєвка В. Г., Мальцева М. Ю. Будівельний потенціал як складова розвитку економіки країни	5	Солопенко Р. І., Солопенко Р. Р. Економічне обґрунтування управлінських рішень, пов'язаних із системою кадрового менеджменту транспортного підприємства.....	64
Савельєва Т. М. Проблеми розвитку великих корпоративних структур в економіці України	9	Шульжик Ю. О. Проблема прогнозування динаміки одно- та різномісних об'єктів з нелінійними зв'язками	69
Мамонова Н. В., Москвіна А. О. Про пріоритети створення умов сталого конкуреноспроможності країни	14	Морозова Н. І. Проектна діяльність в організації та структурні зміни в управлінні нею	75
Крочук В. М. Методичні аспекти аудиту доходів і витрат транспортного підприємства	18	Стрельчук А. С., Пенцов О. С. Автоматизовані системи управління в роботі організації державної і недержавної форм власності	81
Нгуєн Тхі Тхань Тінь Основні напрями, механізми і завдання інтеграції В'єтнаму в економічну та фінансову регіональну й світову системи	22	Смерічевська С. В. Інновації в освіті та основні підходи до їх вивчення	85
Бовтрук Ю. А. Валютна інтеграція як сучасна риса розвитку світового господарства	28	ПОЛІТИЧНІ НАУКИ	89
Гнезділова Н. М. Інтеграційні процеси системи освіти в Україні	34	Маркова С. В., Баран О. В. Українська геополітика: сучасні проблеми і тенденції	89
Бойченко Е. Б. Гендерний аналіз кон'юнктури ринку праці Донецької області	38	Панкевич О. З. Реалізація принципу розподілу влади у США (зовнішньополітичний аспект)	96
Макаровська Т. П. Інформаційна безпека України як передумова її вступу до СОТ	45	Горбатенко І. А. Політологія як чинник консолідації українського суспільства	101
Рябченко І. М., Баранов Ю. В., Гагарін В. В., Хіврич І. Ю., Лаврушко Л. Г. Розробка моделі для вирішення задачі прогнозування	48	Кран А. П. Сутність політичної стабільності: індикатори і функції	107
Дідик Я. М. Використання математичних моделей для планування рекреаційного природокористування ...	51	Шевченко О. М. Військовий потенціал та ядерна програма Пакистану	114
Бараболя В. І., Крутовий Ж. А., Касілова Л. О., Мамонова Н. В. Актуальні напрями вдосконалення вищої освіти в Україні	54	Білошицький С. В. Національні інтереси України в умовах глобалізації світових процесів	120
Мамонов К. А., Савченко М. М. Вибір напрямів цільових методів удосконалення професійної підготовки кадрів на підприємстві	57	Сычева Н. А. Стратегическое планирование избирательной кампании: методологический аспект	126

ПСИХОЛОГІЧНІ НАУКИ	130	Скворцова Т. О. Вплив активних форм і методів навчання на розвиток професійно важливих якостей юриста	164
Матеюк О. А. Міжособистісне спілкування: соціально-культурні особливості професійного психологічного впливу	130	Прус О. В. Особливості функціонування сучасної сім'ї	168
Тихая Э. В., Тихоненко М. Н. Опыт медико-психологического сопровождения воспитанников детского дома семейного типа (фостерной семьи)	134	ЮРИДИЧНІ НАУКИ	171
Баклицький І. О. Чинники розвитку особистості психолога-професіонала	140	Моршнев Є. І. До проблеми про співвідношення банківського права і банківського законодавства	171
Бруханський І. А. Деякі соціально-психологічні аспекти формування цінностей в сучасному суспільстві	145	Шульженко І. В. Стать як підстава диференціації правового регулювання найманої праці	177
Матійків І. М. Професійна компетентність майбутнього фахівця професій типу "людина — людина": психологічний підхід до проблеми	151	Гнезділова Н. М. Удосконалення банківського законодавства в Україні	182
Гаженко О. П. Семантична організація ціннісно-смісловій сфери особистості (ціннісні конструкти у груповій свідомості сучасної молоді)	157	Циганок Ю. В. Форма цивільного позову в кримінальному процесі України	185
		Куценко І. В. Нормативно-правові акти як джерела права	190

УДК 316.6

О. А. МАТЕЮК

Національна академія Державної прикордонної служби України ім. Богдана Хмельницького

МІЖОСОБИСТІСНЕ СПІЛКУВАННЯ: СОЦІАЛЬНО-КУЛЬТУРНІ ОСОБЛИВОСТІ ПРОФЕСІЙНОГО ПСИХОЛОГІЧНОГО ВПЛИВУ

Наукові праці МАУП, 2006, вип. 2(14), с. 130–133

Аналізуються традиції спілкування людей, що були сформовані у різних людських культурах. Розглядаються види установок особистості щодо людей, які її оточують, а також ідентифікація, емпатія і рефлексія. Здійснюється спроба аналізу виникнення та нівелювання за допомогою професійного психологічного впливу спеціфічних комунікативних бар'єрів.

*Людська сутність проявляється
тільки у спілкуванні*

Людвіг Фейєрбах

Людина не може жити, працювати, задовольнити свої матеріальні та духовні потреби, не спілкуючись з іншими людьми. Спілкування історично і в процесі індивідуального розвитку є важливою і необхідною умовою існування людини, одним із найважливіших чинників її соціального розвитку. Міжособистісне спілкування відображає об'єктивну потребу людей в об'єднанні, співробітництві один із одним, а також є основною умовою розвитку самобутності, цілісності, індивідуальності особистості.

Спілкування зазвичай передбачає встановлення прямих контактів між тими, хто спілкується ("контакт обличчям до обличчя"), дає змогу безпосередньо реагувати та впливати на дії і висловлювання іншого, сприймати один одного як конкретну особистість. За висловом німецького філософа та вченого Іммануїла Канта, "Людина має схильність спілкуватися із собі подібними, бо в такому стані вона відчуває себе людиною, тоб-

то відчуває розвиток своїх природних завдатків" [1]. Цей різновид спілкування розвивається передусім у малих групах і колективах, наприклад, на прикордонній заставі.

У людських культурах сформовані різні традиції спілкування людей. Цікавою щодо цього є японська культура, в якій дуже поширена ввічливість.

Японець намагається не припускати занадто категоричних формулювань, висловлювань. Той, хто говорить, не стверджує: "Я вважаю, що...", а говорить: "Мені здається, що...". Ті, хто обговорюють проблему, не заявляють, що попередній оратор не має рації. Просто думка одного підхоплюється і розвивається у висловлюванні іншого з певними змінами. Тому в повсякденному житті з двох фраз "будь ласка, встаньте" і "чи не встанете Ви" з точки зору японця прийнятнішою буде друга фраза, оскільки вона не має характеру примусу, залишає свободу вибору.

Один японський кінознавець сказав: “Ваше кіно жорстоке. Ви не уявляєте, яке воно неприємне для нашого глядача. Ваші діалоги починаються з рішучого “ні”. Навіть чоловік із жінкою в кадрі розмовляють на підвищених тонах, весь час з'ясовуючи відносини. Ми не розуміємо, коли ви активно, напором, а не розумом намагаєтесь ствердити істину. Ми, японці, коли говоримо, навіть в очі один одному не дивимось, щоб не образити якоюсь тінню в погляді. Навчіться слухати. Ми також не завжди погоджуємось один із одним, але вміємо слухати. Ви ж стверджуєте, причому стверджуєте криком”. Хоч як це прикро визнавати, але необхідно погодитися з японським кінознавцем.

Над проблемами міжособистісного спілкування працювало багато видатних учених.

Великий внесок у розвиток психології особистості і міжособистісних відносин зробив Володимир Бехтерев (1857–1927), який досліджував різні вияви індивідуальної і колективної психіки людей, широко спираючись на дані фізіології. У своїй фундаментальній праці “Колективна рефлексологія” він подав вельми докладну картину впливу “соціальної психіки” на поведінку людей і відносини між ними. Цій проблемі він також присвятив свою ранню працю “Роль навіювання в суспільному житті”.

“Колективні рефлексії” виявляються, за Бехтеревим, у колективних спостереженнях, колективних інстинктах, колективних емоціях, колективному зосередженні і т. ін. [2]. Процеси взаємонавіювання і взаємонаслідування розкриваються у колективі, при спілкуванні людей один з одним. При цьому вказується на їх взаємоіндукцію, що відбувається “шляхом безпосереднього передавання збудження центрів одного індивіда відповідним центрам іншого індивіда”. Йдеться передусім про утворення свого роду енергетичного психологічного поля, в якому люди сприймають один одного і відповідно реагують на ті або інші явища.

Ці та інші положення вчення В. М. Бехтерева допомагають нам глибше осмислити зміст психологічної сторони діяльності і спілкування людей.

Науковому осмисленню поведінки людей та їхнього міжособистісного спілкування сприяє вчення про установки грузинського психолога Дмитра Узнадзе (1886/87–1950). Так, він характеризує установку як спрямованість свідомості суб'єкта на певний напрямок і на певну активність. Установки, зазначав учений, властиві як свідомим, так і несвідомим діям суб'єкта, характеризують

його діяльність загалом. Для виникнення установки “достатньо двох елементарних умов — якоїсь актуальної потреби у суб'єкта і ситуації її задоволення. При наявності обох цих умов у суб'єктові виникає установка до певної активності”. І далі він пояснює: “Той або інший стан свідомості, те чи інше з його змістів, зростає лише на основі цієї установки”.

Розглядаючи формування установок у людини як його “готовності до певної активності”, Д. Узнадзе зазначає, що вони з'являються під впливом не тільки дійсності, а й слова, мови, вербальних засобів спілкування між людьми. Все це зумовлює виникнення відповідних установок, які об'єктивуються в діяльності людей, у предметах культури, що створюються ними, в їхньому спілкуванні між собою [3].

Можливі чотири види установок по відношенню до оточуючих.

1. “*Я хороший — ти хороший*”. Це найбільш етична і продуктивна установка, оскільки здебільше нам заподіюють зло не за наміром, а за недомислом, через свою етичну незрілість. Люди з цією установкою знають собі ціну і чекають, що інші віддадуть їм належне. Вони працюють і співробітничать конструктивно. Це — “переможці”, вони “виграють”.
2. “*Я хороший — ти поганий*”. Ця установка характерна для тих, хто не здібний до творчого самоствердження. Вони спихають відповідальність за свої проблеми на інших і намагаються у разі невдачі знайти цап-відбувайла серед своїх колег або підлеглих, відігратися на них за свою досаду. У цьому разі уявне самоствердження відбувається за рахунок приниження інших, що є аморальним та малопродуктивним.
3. “*Я поганий — ти хороший*”. Така установка типова для людей з комплексом меншовартості, що відчувають себе безсилими порівняно з іншими. Вони часто прагнуть уникати тісних контактів з оточуючими їх людьми або прилипають, як паразити, до сильних особистостей. Часто такі люди перебувають у стані депресії.
4. “*Я поганий — ти поганий*”. Ця установка веде до самознищення особистості, породжує почуття безнадійності і втрату інтересу до життя. Люди з такою установкою легко гарячкують, схильні до важких депресій і непередбачуваних. Вони ходять по замкненому колу і нікуди не приходять.

Рідко хто дотримується лише однієї з цих чотирьох установок, але одна з них, як правило, домінує. Тому особливо важливо, постійно працюючи над собою, усвідомлено і цілеспрямовано прагнути до зміцнення почуття “все в порядку”, долати негативне ставлення до оточуючих і до самого себе.

Потреба у спілкуванні як одна з найважливіших соціальних потреб людини з розвитком особистості розширюється і поглиблюється як за формою, так і за змістом. Людина потребує спілкування значно більше, ніж усі інші живі істоти, тому що її активність здійснюється через задоволення численних потреб, примушуючи її включатися в різні форми діяльності, роблячи її життя соціально багатшим і змістовнішим. Об'єктивною характеристикою спілкування як активної діяльності є розширення і збагачення соціальних зв'язків і відносин людей.

Американський філософ Дж. Льюїс зазначає, що особистість, яка розвивається, — не та, що дедалі більше замикається в самій собі, а та, що постійно розширює коло свого спілкування з іншими: від сім'ї до встановлення зв'язків із населенням своєї місцевості, а через нього з більш широкими верствами всередині суспільства і, врешті-решт, шляхом дедалі ширшого спілкування з членами людської раси за межами свого суспільства — до спілкування з усім людством.

Американський психолог Д. Фурст переконливо показав, що обмеження або тим більше розрив соціальних зв'язків особистості, її соціальна ізоляція порушують нормальний перебіг людського життя і можуть бути однією з причин виникнення неврозів. Багато дослідників вказують, що за умов сучасного суспільства людина стає дедалі самотнішою, нікому не потрібною, посилюється конфлікт між нею як суб'єктом спілкування і знеособленням її у цій сфері. Цьому сприяє бурхливий розвиток урбанізації і засобів масового спілкування, які не в змозі задовольнити потреби особистості в людських стосунках.

У постійному спілкуванні стає важливим більш глибоке і об'єктивне розуміння партнера — його актуального емоційного стану, намірів, його ставлення до нас. Тут сприйняття і розуміння партнера відбувається на іншій основі. Психологічними механізмами сприйняття і розуміння при міжособистісному спілкуванні є ідентифікація, емпатія і рефлексія.

1. Найпростіший спосіб розуміння іншої людини забезпечується ідентифікацією — уподібненням себе їй. При ідентифіка-

ції людина немовби ставить себе на місце іншої людини і визначає, як би вона діяла в подібних ситуаціях. Методика Д. Карнегі (1888–1955), викладена ним у книзі “Як впливати на людей”, ґрунтується саме на механізмі ідентифікації.

2. Дуже близька до ідентифікації емпатія, тобто розуміння на рівні почуттів, прагнення емоційно відгукнутися на проблеми іншої людини. Ситуація іншої людини не стільки продумується, скільки переживається. Один з основоположників гуманістичної психології К. Роджерс визначав емпатичне розуміння як “уміння увійти всередину особистісного світу значень іншої людини і побачити, чи є правильним моє розуміння”. Емпатичне розуміння характерне для невеликої групи людей, оскільки це є важким навантаженням для психіки.
3. З точки зору характеристики спілкування як ідентифікація, так і емпатія потребують вирішення ще одного питання: як буде той, інший, тобто партнер зі спілкування, розуміти мене. Процес розуміння один одного опосередкований процесом рефлексії. У соціальній психології під рефлексією розуміється усвідомлення індивідом, що діє, того, як він сприймається партнерами зі спілкування. Це вже не просто знання іншого, але знання того, як інший розуміє мене, тобто своєрідний подвійний процес віддзеркалення один одного.

За умов людської комунікації можуть виникати специфічні комунікативні бар'єри, пов'язані з уразливими місцями в будь-якому каналі комунікації або з помилками у кодуванні чи декодуванні. Вони мають соціальний або психологічний характер. З одного боку, такі бар'єри можуть виникати через відсутність єдиного розуміння ситуації спілкування, зумовленого не просто різною “мовою”, якою говорять учасники комунікативного процесу, а відмінностями глибшого плану. Це можуть бути соціальні, політичні, релігійні, професійні відмінності, які не тільки призводять до різної інтерпретації одних і тих самих понять, а й взагалі до різного світосприймання, світорозуміння.

Такі бар'єри породжені об'єктивними соціальними причинами, приналежністю партнерів до різних соціальних груп. Комунікація в цьому разі демонструє тільки те, що вона є стороною спілкування. Звичайно, процес комунікації здійснюється і за наявності таких бар'єрів. Але вся ситуація

комунікативного акту значно ускладнюється за цих обставин.

З іншого боку, бар'єри під час комунікації можуть мати виражений психологічний характер: вони виникають або внаслідок різних індивідуальних психологічних особливостей тих, хто спілкується (наприклад, скритність одного, сором'язливість іншого, наявність "некомунікабельних" рис тощо), або через якісь особливі психологічні відносини, що склалися між цими партнерами (антипатія, недовіра один до одного). У цьому разі досить чітко простежується і той зв'язок, який існує між спілкуванням і відносинами між партнерами.

Розв'язати проблеми, що були визначені вище, можна насамперед через навчання спілкуванню (професійному психологічному впливу під час цього процесу) шляхом використання соціально-психологічного тренінгу.

Література

1. Кант И. Сочинения: В 6 т. — М., 1964.
2. Основи психології / За заг. ред. О. В. Киричука, В. А. Роменця. — К.: Либідь, 1995.
3. Узнадзе Д. Н. Экспериментальные основы психологии установки. — Тбилиси, 1961.

Traditions of intercourse of people which were formed in different human cultures are analysed in the article. The types of options are examined personalities in relation to people, which surround her, and also authentication, empatiya and reflection. The attempt of analysis of origin and leveling is carried out by professional psychological influence of specific communicative barriers.

Надійшла 16 квітня 2006 р.

Э. В. ТИХАЯ

М. Н. ТИХОНЕНКО

Днепропетровский институт МАУП

ОПЫТ МЕДИКО-ПСИХОЛОГИЧЕСКОГО СОПРОВОЖДЕНИЯ ВОСПИТАННИКОВ ДЕТСКОГО ДОМА СЕМЕЙНОГО ТИПА (ФОСТЕРНОЙ СЕМЬИ)

Наукові праці МАУП, 2006, вип. 2(14), с. 134–139

Приведены результаты трехлетнего медико-психологического сопровождения фостерной семьи. Отмечены как преимущества, так и недостатки такого способа содержания и воспитания детей, оставшихся без попечительства родителей. Представлены рекомендации по оптимизации функционирования детских домов семейного типа.

Детские дома семейного типа или фостерные (замещающие) семьи являются одним из наиболее оптимальных способов содержания и воспитания, а также вариантом облегчения протекания социальных адаптационных процессов у детей, оставшихся без попечительства родителей [1–5].

Актуальность проблемы приспособления воспитанников замещающих семей к социуму обусловлена зависимостью между успешностью протекания у них адаптационных процессов к имеющимся социальным отношениям и возможностью нивелирования таких нежелательных социальных явлений, рассматриваемых в качестве дезадаптационных, как бездомность, бродяжничество, преступность и зависимое поведение.

Замещающие семьи видятся как вынужденный способ содержания и воспитания детей с целью минимизации негативных социально-психологических процессов, развивающихся вследствие утери ими родительского внимания.

Приемные семьи, сочетая преимущества воспитания в семье (усвоение социально адекватных поведенческих моделей, возможность достижения хорошей социальной приспособленности детей), в то же время не лишены некоторых нежелательных для усыновителей последствий усыновления (удочерения). Среди них можно назвать, к примеру, тяжелые переживания усыновившими зачастую возникающего несоответствия между действительным поведением ребенка и предпола-

гаемым, а также отсутствие ожидаемых ответных чувств у него по отношению к приемным родителям или же продолжающаяся ответственность социальных родителей за детей и после достижения ими совершеннолетия.

Приспособление или адаптация сформировавшейся личности взрослого человека к условиям социума — социальная адаптация — во многом определяется степенью соответствия микросреды, в которой формировался ребенок, особенностям той социальной среды, в которую он попадает уже будучи взрослым. Чем меньше расхождения между условиями формирования и условиями дальнейшей жизни, тем легче происходит приспособление к новым условиям. Предполагается, что воспитание в семье, пусть даже замещающей, оказывается основополагающим условием дальнейшей оптимальной социальной адаптации взрослого человека.

Существенно также то, что соответствующими психокоррекционными воздействиями (воспитательно-педагогическими и медико-психологическими) в определенном диапазоне возможно специальное формирование и тренирование определенных психофизических качеств, которые и в процессе воспитания, и в дальнейшей самостоятельной жизни облегчают протекание приспособления личности к изменяющимся условиям внешней социальной среды. Этот факт предопределяет обоснованность концепции медико-психо-

логического сопровождения воспитанников фостерной семьи как средства повышения уровня их социальной адаптации.

Нашей медико-психологической группой на протяжении трех лет (2003–2005) оказывалась помощь фостерной семье. В ней проживало девять (из них шесть — приемных) детей — пять мальчиков и четыре девочки в возрасте от 11 до 18 лет. Работа проводилась как с детьми, так и с родителями-воспитателями. Мы исходили из того, что условия воспитательской работы последних также делают необходимым подобное сопровождение их профессиональной деятельности с целью предупреждения проявлений синдрома “эмоционального выгорания” и профессиональной деформации.

При обследовании семьи мы использовали обычные при психологическом и врачебном исследовании способы сбора анамнеза, осмотра, беседы, наблюдения, уточняли уровень интеллектуального развития, морально-волевых особенностей, выявляли признаки невротизации и психоэмоционального напряжения, проявления депривации.

Диагностическое интервью составлено из следующих тем:

1) наличие характерных особенностей физического развития ребенка;

2) особенности реагирования ребенка на различные ситуации (агрессию со стороны окружающих, эмоциональное давление, доброжелательное отношение, похвалу, на приглашение к контакту и т. д.);

3) отличительные черты основной интеракции со взрослым;

4) основные помехи в коммуникационном процессе (что может привести к прекращению контакта);

5) основные факторы, обуславливающие эффективность общения;

6) основные проблемы психологического и медицинского характера, наличие мотивации к обучению и труду.

Среди используемых в работе методик были следующие тесты:

- “Особенности межличностных отношений ребенка” (методика Рене Жиля);
- “Hand-тест” (проективная методика исследования личности, предложена Э. Вагнером (1962 г.), адаптирована Т. Н. Курбатовой (1995 г.);
- тест-опросник родительских отношений “ОРО” (разработан А. Я. Варга и В. В. Столиным);

- “Тест на развитость самоконтроля” (импресивный проективный рисуночный тест);
- тест “Каким я вижу воспитателя” (экспрессивная рисуночная проективная методика, выявляющая отношения ребенка к воспитателю);
- проективный тест “Рисунок семьи” (экспрессивная рисуночная проективная методика);
- тест “Я в будущем” (импресивный проективный рисуночный тест).

Последние четыре теста проходили в адаптированном Н. В. Ключевой (1997 г.) варианте.

Превалирующее количество проективных рисуночных тестов обусловлено характерными особенностями детей, ограничивающими возможность проведения опросниковых методик. В то же время рисунок ими воспринимается как разновидность игры и делает процесс диагностики менее формализованным.

Тест особенности межличностных отношений ребенка использовался для определения того, с кем ребенок стремится общаться, как он относится к своим сверстникам. Кроме диагностических возможностей, эта методика оказывает реальную помощь ребенку в преодолении трудностей в общении. Этот тест позволяет лучше увидеть семью ребенка, причем именно в том ракурсе, в каком видит ее ребенок, помогает понять, как складываются отношения ребенка с другими детьми.

Методика “Hand-тест” позволяет определять уровень коммуникационной направленности ребенка, а также депривационные факторы. Это комплексный диагностический метод, отражающий поведенческие тенденции человека, выявляемые на основании особенностей его индивидуального восприятия, предложенного стимульным материалом. Тест можно предъявлять детям, даже не владеющим письмом и чтением.

Методика “ОРО” была отобрана в целях демонстрации отношения взрослых к исследуемым детям и проводилась с родителями-воспитателями.

По результатам “Теста на развитость самоконтроля” оценивается умение ребенка контролировать ситуацию и принимать за нее ответственность.

Методика “Каким я вижу воспитателя” позволяет выявить отношение ребенка к воспитателю, уровень значимости воспитателя для ребенка, а также степень включенности ребенка в систему ценностей, постулируемых воспитателем.

В методике “Рисунок семьи” главной целью является выявление особенностей внутрисемейных отношений. Задача методики: на основе выполнения изображения, ответов на вопросы оценить особенности восприятия и переживаний ребенком отношений в семье.

Методика “Я в будущем” позволяет осознать возможность преодоления замкнутости, дать ребенку перспективу на будущее и уверенность в своих силах, оценить его отношение к будущему, т. е. то, каким он видит предполагаемый жизненный путь.

Также проводилось социометрическое исследование посредством целенаправленной беседы, интервьюирования, наблюдения, которое позволило определить систему внутрисемейных взаимоотношений с выяснением иерархии лидирования и подчинения. При этом уточнялся преобладающий стиль управления (императивного доминирования или преобладания демократических подходов).

В качестве психокоррекционных и психотерапевтических методик проводились консультативные беседы, индивидуальная психокоррекция и психотерапия, психотерапия в малых группах и групповая психотерапия, социально-психологический тренинг, использовались релаксационные методики.

Посредством диагностического интервьюирования воспитанников отмечено наличие страхов различной степени выраженности. Многие боятся темноты, чужих людей, высоты, влияния различных предметов. Страхи усиливаются ночью и при пребывании в одиночестве.

Фобические расстройства и ночное недержание мочи имеют тенденцию к угасанию по мере увеличения времени пребывания воспитанников в фостерной семье.

Отмечено наличие определенной общности — фостерной семьи, к которой относят себя приемные дети. В то же время отмечаются проявления неосознаваемого родителями-воспитателями разделения “своих” и “не своих” детей. Внешне это выглядит как демонстрация недовольства из-за внимания государственных структур к материальному обеспечению только лишь “приемных” детей, “а наши родные никому не нужны”. Такие переживания фостерных родителей являются их неосознанным проецированием своего различного эмоционального отношения к родным и приемным детям, т. е. проявляется эмоциональность, с одной стороны, и формализованность с акцентом на материальность (питание, одежда, подарки) —

с другой. Дети же более ориентированы на эмоциональную, а не материальную сторону взаимодействия с миром и болезненно воспринимают недостаток эмоционального тепла, некую неконгруэнтность в отношении к ним. Проблема заключается в том, что фостерные родители убеждены, что наличие внешних поощрений в виде лишь материальных ценностей является для приемных детей достаточным.

Воспитанники видят в приемных родителях свой безусловный авторитет и воспринимают их как людей, с которыми можно пооткровенничать, обсудить волнующие темы. Чем старше дети, тем более они ограничивают свои тактильные контакты со взрослыми, хотя бесспорно стремление к таким контактам наблюдается. Воспитываясь в ситуации все же частичной эмоциональной депривации, такие дети подавляют свое желание психологической близости со взрослыми, так как это желание не может, по мнению ребенка, привести к прочным устойчивым отношениям.

Выявлено, что дети чувствуют достаточно теплое отношение взрослых, поэтому обидчивость, как форма привлечения к себе внимания, проявляется редко. Воспитанники демонстрируют сдержанность в социальных отношениях, при этом отмечены “уходы в себя” и фантазирование. В мире фантазий ребенок может побыть самим собой, почувствовать себя значимым и любимым.

Выявлены особенности психомоторного развития в виде различной степени выраженности снижения интеллекта, а также особенности других видов:

- преобладание конкретного мышления над абстрактным, что обусловлено недостаточным развитием механизмов анализа и синтеза;
- сниженная способность к отвлеченным суждениям, понимание пословиц и поговорок в прямом и непонимание их в переносном смысле;
- заметное снижение памяти, больше логической, при относительной сохранности образной;
- круг интересов сужен и ограничивается пищей, одеждой, игрой;
- слабая мотивация к обучению, недостаточная мотивация к труду.

У детей слабо развита волевая регуляция, выявлены такие вредные привычки, как курение.

Девочки-воспитанницы старшего возраста ориентированы на создание семьи и воспитание своих будущих детей. В ходе бесед выявлено, что

социально одобряемые модели внутрисемейных отношений у них сформированы в достаточно стабильном виде (муж работает, а жена воспитывает детей).

Из выявленных особенностей хотелось бы отметить у части воспитанников недостаточно сформированную мотивацию к трудовой деятельности.

По итогам проведения исследования по методике Рене Жилия, при сравнении групп сверстников из обычных детских домов и детей, воспитывающихся в обычных семьях, сочтено целесообразным сделать следующие выводы.

Сравнивая результаты исследования отношения к родителям, отмечено, что отношение к матери у воспитанников обычного детского дома и фостерной семьи (соответственно на 30 и 20 %) существенно отличается от отношения к матери у детей, растущих в обычных семьях. При этом уровень значимости матери для воспитанников детского дома превышает уровень значимости матери для воспитанников фостерных семей. Это свидетельствует о большей потребности в общении с матерью у воспитанников детского дома.

Отношения к братьям и сестрам также имеют свои отличительные черты. Для воспитанников детского дома братья и сестры являются более конкретными образами. Нередки случаи, когда в детский дом попадают несколько детей из одной семьи. Тогда эти дети становятся единственно близкими родственниками друг для друга. Воспитанники же фостерных семей оценивают братьев и сестер значительно выше. Эти данные свидетельствуют о большей привязанности к братьям или сестрам, так как последние выступают либо теми, кто заботится, либо теми, заботиться о которых необходимо.

Отношение к друзьям практически не выражено у воспитанников детского дома. Большую ценность представляют друзья для воспитанников фостерной семьи. Они нередко ориентируются на поиск человека, которому можно довериться вне “семьи”.

Отношение к учителю и воспитателю характеризуется у всех групп детей показателями ниже среднего. Наиболее низкими эти показатели оказались у воспитанников детских домов.

В фостерной семье дети уделяют воспитателю большую роль. Это вызвано смешением двух ролевых моделей — модели родителя и модели воспитателя. Практически так же, как и воспитанники фостерной семьи, оценивают роль воспитателя дети из обычных семей. Безусловно, для таких

детей родители являются более значимыми, чем воспитатели.

Оценивая любознательность, можно отметить, что самый высокий ее уровень отмечается у воспитанников фостерной семьи, в то же время у воспитанников детского дома она отсутствует.

Самый высокий уровень реакции на фрустрацию отмечается у детдомовских детей. Очень близки к ним показатели воспитанников фостерной семьи, в то же время у обычных детей наблюдается низкий уровень реакции на фрустрацию. Эти данные свидетельствуют о том, что эмоциональная депривация является одним из фрустрационных моментов для ребенка. Ситуацию пребывания без родительской опеки преодолеть сложно. Ребенок оказывается в нелегком положении: у него нет необходимого эмоционального ресурса, который можно обычно получать из общения со взрослыми.

Довольно низкий уровень отгороженности был отмечен у воспитанников фостерной семьи. Непосредственное влияние приемных родителей, на наш взгляд, позволяет сломать “корочку льда” в эмоциональном мире ребенка, лишенного родительского попечительства. Воспитание такого ребенка в условиях семьи обычно дает положительные результаты.

При обработке проективной методики “Hand-тест” нами были выделены следующие шкалы: 1) агрессия, 2) директивность, 3) аффектация, 4) коммуникация, 5) зависимость (депривация), 6) эксгибиционизм (самовыражение).

Дети из фостерной семьи, по данным теста, проявляют большую директивность (38 %). Это является результатом того, что такие дети, находясь в условиях семьи, уже могут отнести себя к малой социальной общности.

Самые высокие показатели по шкале “Эксгибиционизм” отмечены у воспитанников фостерной семьи (58 %). Несколько ниже показатели у детей из обычных семей (47 %) и самые низкие у воспитанников детских домов (37 %). Самовыражение у детей, лишенных родительского попечительства, обусловлено необходимостью компенсации эмоциональной депривации. Ребенок начинает фантазировать, представляя себя успешно решающим различные ситуации, что, в свою очередь, влияет на процесс самоотношения. Внешней стороной фантазийного мира выступают демонстративность и нарочитая яркость при самовыражении. У детей из фостерной семьи больше возможности представить себя ребенком из семьи. Они могут рассказывать о родителях,

опуская то, что они приемные, могут представлять своих братьев и сестер. Поэтому необходимость в демонстративном самовыражении у них выше, чем у воспитанников детских домов.

Особо отметим соматопсихологические особенности воспитателя фостерной семьи, являющиеся результатом длительного и непрерывного воздействия таких негативных факторов данного вида деятельности, как постоянное психоэмоциональное напряжение, чувство ответственности за других, ограниченный круг эмоционально окрашенного общения. Мама-воспитатель жалуется на ощущение недостатка времени и своеобразное ощущение жизни на виду у всех.

Проведенное обследование указало на проявления психического перенапряжения с проявлением синдрома “эмоционального выгорания”, своеобразной изоляцией и сведением к минимуму социальных контактов, не связанных с основным видом деятельности, на эмоциональную отчужденность со снижением возможности к эмоциональным обратным связям. Выявлены защитные реакции в виде эмоциональной отчужденности и формализации отношений с окружающими.

В результате социометрического исследования группы-семьи выявлено преобладание императивного стиля управления семьей со стороны мамы-воспитателя и позицию невмешательства со стороны отца. Лидирующие позиции занимают старшие воспитанники семьи. Между мальчиками в коллективе наблюдаются разобщенность и конкурирующие конфликтные взаимоотношения. Девочки более сплочены, менее конкурируют между собой. При профессиональном выборе наблюдается ориентация на старших детей в семье: “я пойду в кулинарный техникум, как и Лариса” — говорят младшие девочки. Среди мальчиков ориентация на профессиональный выбор выражена меньше, они еще не до конца решили, кем хотели бы стать.

Психокоррекционная работа была направлена на нивелирование проявлений агрессии, страхов, признаков социальной дезадаптации, нарушений самооценки, внутрикollectивных конфликтов, профилактику невротических и неврозоподобных расстройств у детей, а также предупреждение возможного формирования различных видов зависимого поведения, включая субстанциональную зависимость.

Проводилась индивидуальная работа с воспитанниками, работа в малых группах в виде ролевых и групповых игр, работа с родителями-воспитателями, социально-психологические тренинги.

Таким образом, при сравнении качеств, формируемых в процессе обучения и воспитания (объем знаний, навыки самостоятельности и волевой регуляции) в фостерной семье, без учета особенностей, имеющих наследственную, врожденную природу (уровень интеллекта, особенности темперамента), с аналогичными параметрами у контрольных групп детей из обычных семей и обычных детских домов выявлено следующее.

Воспитанники фостерной семьи по сравнимым показателям приближаются к группе сверстников из обычных семей и существенно, причем в лучшую сторону, отличаются от воспитанников детских домов. Особенно эти тенденции выражены в проявлениях депривации (всех трех видов: сенсорной, эмоциональной и социальной), что является неоспоримым преимуществом данного типа содержания и воспитания. Относительно хорошая социальная адаптация с правильно сформированными навыками социальности, устойчивой правильной половой самоидентификацией, хотя и слабой, но имеющейся мотивацией к труду, низким уровнем агрессивности — все это способствует социальной адаптивности по мере взросления.

Трудно переоценить значимость обстановки полной семьи, в которой проживают воспитанники, для формирования у них моделей гендерного поведения при взрослении с возможностью формирования своей семьи. Данные модели не могут быть сформированы в условиях обычного детского дома.

Представляется перспективным создание фостерных семей в сельской местности с возможностью активного участия воспитанников в обычной для этих условий трудовой деятельности.

Воспитатели подобных учреждений для замедления процессов профессиональной личностной деформации нуждаются в постоянных психокорректирующих и психотерапевтических воздействиях, направленных на снижение проявлений отрицательных факторов их профессиональной деятельности.

Обязательно нужен ежегодный, соответствующий по длительности отдых, причем отдельно от воспитанников, чтобы ослабить воздействие негативных профессиональных факторов для воспитателей. Отдых отдельно от воспитываемых детей будет способствовать снятию психоэмоционального напряжения и восстановлению трудоспособности.

Медико-психологическое сопровождение фостерной семьи обязательно следует проводить в

плановом порядке, причем не прерываясь, поскольку неплановое, прерывистое и фрагментарное наблюдение и коррекция существенно обеднены по своей результативности. Обязательно также соблюдение принципа преемственности в работе специалистов различного профиля, что позволит избежать возможного дублирования и незаполненных пробелов во врачебной и психологической работе.

Медико-психологическое сопровождение fosterной семьи необходимо проводить в комплексном виде, с непрерывным наблюдением за психофизическим состоянием воспитателей и детей. Обобщающим критерием их физического и психоэмоционального здоровья и, как следствие, социального благополучия служат основные параметры функционального состояния организма, доступные для постоянного наблюдения и своевременной коррекции.

Следует расширять возможности fosterных семей по предупреждению асоциального поведения лишенных родительского попечения детей, с постепенным включением по мере их взросления в социум как полноценных членов общества при близкой к оптимальной социальной адаптации.

К сожалению, обнаружены тенденции неоптимальной социализации у отдельных воспитанников, что в данном исследовании проявлялось в склонности к асоциальному поведению. Проводимые воспитательно-педагогические меры оказывались неэффективными для отдельных воспитанников, что требовало поиска иных методов воздействия. По-видимому, это связано с проблемой несовпадения конституционально обусловленных поведенческих моделей у родителей-воспитателей и отдельных их приемных воспитанников, когда наследственная обусловленность поведения приемных детей резко отличалась от реализуемой родителями-воспитателями модели. В связи с этим необходимо улучшать критерии более адекватного подбора тандема воспитатель — воспитанники с дальнейшим учетом наследственных характеристик воспитанников.

Критический анализ результатов проведенных исследований показывает, что зачастую тра-

диционные методы психолого-педагогического воздействия оказываются малоэффективными, поэтому требуется поиск более действенных способов работы с детьми. Одним из факторов слабой отдачи педагогических воздействий является отсутствие должного объема посильной трудовой деятельности воспитанников как условия формирования личности и ее успешной социализации. Большую пользу в этом плане могут принести такие формы трудовой деятельности, как детская столярная или швейная мастерская, кружки по интересам и т. п.

Одной из форм работы с детьми без родителей предполагается в необходимых случаях создание fosterных семей в условиях сельской местности, что давало бы возможность привлечения детей к посильному труду.

Своеобразная экстремальность ситуации пребывания, к примеру, в туристических походах, экскурсиях, участие в умело руководимой спортивной подготовке — все это при соответствующем профессиональном подходе может способствовать формированию и закреплению социально полезных и желаемых поведенческих форм у детей рассматриваемой группы.

Литература

1. Лактионова Г. М., Шипиленко Е. С., Братусь И. В. Инновационные формы опеки детей: международный и национальный опыт. — К.: Науковий свит, 2001. — 61 с.
2. Методичні рекомендації соціальним працівникам щодо підготовки прийомних батьків / Упоряд. та авт. кол.: Н. М. Комарова, Л. С. Волинець, Н. В. Салабай та ін. — К.: Студцентр, 1998. — 128 с.
3. Приймна сім'я: методика створення і соціального супроводу: Наук.-метод. посіб. / Г. М. Бевз, В. О. Кузьмінський, О. І. Нескучаєва та ін. — К.: Центр стратегічної підтримки, 2003. — 92 с.
4. Соціальне становище дитини у прийомній сім'ї: соціальний супровід: Навч.-метод. посіб. / Л. С. Волинець, А. Й. Капська, Н. М. Комарова та ін. — К.: Український ін-т соц. досліджень, 2000. — 127 с.
5. Соціальні служби — родині: Розвиток нових підходів в Україні / За ред. І. М. Григи, Т. В. Семігіної. — К., 2002. — 128 с.

Подано результати трирічного медико-психологічного супроводження fosterної сім'ї. Зазначені як переваги, так і недоліки такого способу утримання і виховання дітей, які залишилися без батьківської опіки. Подано рекомендації щодо оптимізації функціонування дитячих будинків сімейного типу.

Получена 12 мая 2006 г.

ЧИННИКИ РОЗВИТКУ ОСОБИСТОСТІ ПСИХОЛОГА-ПРОФЕСІОНАЛА

Наукові праці МАУП, 2006, вип. 2(14), с. 140–144

Подано аналіз особливостей взаємозв'язку і взаємовпливу індивідуально-психологічних характеристик особистості і структури професійної діяльності професіонала.

Особливості взаємозв'язку і взаємовпливу характеристик структури окремих компонентів особистості, а також професійної діяльності визначають постановку проблеми вивчення формування особистості психолога-професіонала. У сучасній психології опубліковані праці, в яких обґрунтовано загальні підходи до розв'язання розглядуваної проблеми та вивчені окремі її аспекти (Абульханова-Славська К. А., 1971; Анциферова Л. І., 1991; Бойчинська К. К., 1990; Клімов Є. А., 1983 та ін.).

Зарубіжні вчені здійснили фундаментальні дослідження, присвячені розвитку особистості на професійному шляху (Gormaly A. V., Brodzinsky D. M., 1995; Lemme B. N., 1995; Rybash I. W., 1985).

У психології праці інтерес до проблеми формування особистості професіонала зростає особливо в останні роки. Зумовлено це, по-перше, розвитком гуманістичних тенденцій у вирішенні завдань науково-технічного прогресу, по-друге, розробкою і впровадженням концепції особистісного, діяльнісного і системного підходу при вирішенні комплексних завдань удосконалення оптимізації різних структур організації діяльності ("суб'єкт-суб'єкт"), по-третє, підвищенням уваги до досліджень у галузі психології особистості, зокрема її розвитку, вивчення проблем самовизначення особистості, її життєвого і професійного шляху, генезиса мотиваційно-потребнісної сфери, здібностей та ін.

Основна сутність проблеми формування особистості професіонала зводиться до двох основних положень:

1) "особистість проявляється в професії" — у процесі вибору і оволодіння професією, професій-

ного вдосконалення і реалізації особистості професіонала. Визначення його місця в суспільстві, досягнення матеріальних і духовних цінностей, задоволення особистих пізнавальних інтересів, потреб;

2) "розвиток особистості в діяльності" — формування професійно-орієнтувальних якостей людини (її організму та особистісних рис), розширення сфери пізнання оточуючого світу та його смислового змісту, розвиток форм і змісту предмета спілкування (Бодров В. А., 2001).

Проблема формування особистості професіонала є комплексною, тому за змістом в ній можна виокремити і розглянути психологічні, професійні, фізіологічні, медичні, соціальні та інші аспекти.

У психологічному плані ця проблема здебільше пов'язана з вивченням закономірностей формування операційної структури діяльності у процесі професіоналізації і залежно від індивідуальних і групових (загальних) особливостей особистісної сфери, а також розвитку особистості (мотивів і інтересів, здібностей, емоційно-вольової сфери, професійно-важливих якостей і т. ін.) на різних етапах професійного шляху і в різних видах трудової діяльності.

Як свідчать дослідження, психологам-дослідникам властиві більш виражена готовність до контактів, високий рівень інтелектуального розвитку, емоційна холодність і раціональність у встановленні і підтримуванні контактів, стриманість при прояві загальної зацікавленості до людини.

Для психологів-практиків характерні більш виражена готовність до контактів, загальна інтелектуальність, уміння підтримувати контакти,

тобто стресостійкість у процесі спілкування, уміння контролювати свою поведінку, тобто зберігати своє емоційне самовладання у процесі спілкування, атракція (привабливість), емоційне зараження, емпатія, тобто чутливість при підвищенні самовпевненості, розслабленості, енергійності і самодостатності, індивідуалізму, вміння спиратися на себе у прийнятті рішень (Рамуль К. А., 1965; Амінов М. А., Молоканов М. В., 1992).

Таким чином, як свідчать дослідження психологів, виявлено вплив провідних компонентів спеціальних здібностей (соціального інтелекту та фасилітативності, які полегшують виконання завдань) на вираженість в особистісній структурі психологічних факторів “загальної інтелектуальності і соціальної сміливості”.

Когнітивний (пізнавальний) компонент пізнавальних здібностей до психологічної діяльності переважно виявляв вираженість професійної схильності студентів-психологів до дослідницької роботи.

При переважанні орієнтації на дослідницьку роботу у студентів-психологів виявлено виражене поєднання соціальної спрямованості мислення і соціального контролю поведінки.

При переважанні орієнтації на практичну роботу у студентів-психологів виявлено виражене поєднання таких якостей, як соціальна спрямованість мислення і соціальна презентація (атракція та емпатія).

Професійний аспект проблеми полягає передусім у вивченні причин наслідкових зв'язків між ефективністю, надійністю, якістю діяльності, між її безпечністю та індивідуально-психологічними особливостями суб'єкта діяльності у процесі становлення і функціонування професіонала.

Основним предметом вивчення фізіологічних особливостей професійного становлення особистості є проблема функціональної адаптації, фізіологічних механізмів регуляції трудових процесів і резервних можливостей організму суб'єкта діяльності в різних умовах трудових завдань.

Медичні аспекти проблеми відображають передусім питання професійного здоров'я і довголіття діяльності особистості, професійної патології у зв'язку з особливостями змісту та умов діяльності і професійною придатністю, фізіологічною, психічною та іншими властивостями особистості.

Дослідження в галузі психології розвитку особистості присвячені здебільше дитячому, юнацькому і підлітковому періоду життя людини, періодам активного життя людини, періодам

активного формування особистісного складу, позицій, структур і т. ін. Однак сьогодні ще недостатньо вивчені феномени і закономірності розвитку дорослої людини, зрілої особистості, потребує дослідження питання формування і вдосконалення особистості взагалі та зокрема в період її професіоналізації, тобто становлення професіонала. Одною з причин такого становища є те, що для періоду дорослості, на відміну від попередніх періодів, не сформовані досить чітко “завдання розвитку” на етапах життєвого і професійного шляху [4].

Важливою особливістю психічного розвитку дорослої людини є можливість виникнення кризових явищ, пов'язаних із сповільненням або навіть регресією у розвитку. Суттєву роль у цьому процесі відіграє і ступінь адекватності самооцінки людини. При всьому індивідуальному різноманітті життєвого шляху кожної людини можна виявити і деякі загальні закономірності, у тому числі так звані нормативні життєві кризи. Навіть кризи перших п'ятнадцяти років життя тісно переплетені з особливостями провідної діяльності на відповідних етапах (вступ до школи, початок навчальної діяльності) [3].

Особливо нерозривний зв'язок нормативних криз дорослості пов'язаний з професійною діяльністю. Криза дорослого життя в період ранньої дорослості пов'язана з остаточним переходом до самостійного життя і незалежністю від батьків, бо в цей період починається самостійна професійна діяльність, тобто виникає “криза народження професіонала”. Вона зумовлюється труднощами входження у жорсткий трудовий режим, невпевненістю у своїх можливостях, необхідністю навчатися або перенавчатися, складністю адаптації до трудового колективу і формуванням відносин нового працівника з членами колективу.

Після завершення періоду трудової адаптації (через 4–5 років роботи) спеціаліст потребує деякого реального підтвердження його професійних досягнень (добавка до зарплати, підвищення статусу та ін.). Якщо цього не відбувається, виникає емоційний дискомфорт, невдоволення працею, надмірне професійне перенапруження і перевтома, через що зароджується нормативна психологічна криза – “криза тридцятиліття”.

Нормативна криза середини життя (40–45 років) у професійній діяльності пов'язана з переживаннями щодо необхідності і можливостей застосування останніх зусиль для досягнення бажаного професійного рівня. У зв'язку з цим формується стан напруження, тривожності, апатії, а

також стійких функціональних розладів. Важко проходить також передпенсійна криза, яка погіршується ще змінами фізичного, соматичного і психічного статусу.

У розвитку особистості на професійному шляху можуть спостерігатись і так звані біографічні кризи (Ахметов Р. А., 1994).

Криза нереалізованості виникає, коли в суб'єктивній картині життєвого шляху слабо подані реалізовані зв'язки життя, коли в новому соціальному середовищі недостатньо оцінюються попередня підготовка суб'єкта, його досвід і кваліфікація. Криза спустошеності розвивається, коли в суб'єктивній картині життєвого шляху слабо подані актуальні зв'язки, які ведуть від минулого і сьогодення до майбутнього. Ця криза пов'язана з душевною втомою, переживанням невизначеності положення, зниженням привабливості професійних цілей.

Криза безперспективності зароджується, коли у свідомості слабо проглядаються потенційні зв'язки подій, плани, мрії про майбутнє та ін.

Професіоналізація особистості є процесом динамічним, кожна стадія якого своєрідно відбивається на розвитку особистості. Водночас реалізація людиною свого професійного потенціалу в діяльності відбувається на тлі, яке вже склалося до цього моменту психологічної організації особистості, тобто було результатом уже пройдених особистістю стадій розвитку.

Проблема формування особистості професіонала має самостійні аспекти теоретичного і практичного характеру. У теоретичному плані ця проблема пов'язана з розробкою нових і доповненням відомих психологічних концепцій особистості, її структури, розвитку і детермінації на різних етапах життєвого шляху.

Практичний аспект проблеми пов'язаний з розробкою і вирішенням завдань професійної орієнтації (та переорієнтації), психологічного відбору (набору), розподілу і розташування кадрів, трудового навчання, підготовки (перепідготовки), виробничої та соціально-психологічної адаптації, психологічної підтримки та ін.

Безсумнівно, що кожний з перелічених напрямків ґрунтується на відповідних специфічних теоретичних і методичних принципах і тому є предметом самостійних досліджень, але у зв'язку з розглядуваною проблемою ці напрямки об'єднані питанням розвитку особистості.

Таким чином, формування особистості професіонала у процесі оволодіння професією не зводиться до розвитку її операційної сфери у

вигляді накопичення знань, навичок і умінь, а зумовлює формування складних психологічних систем регуляції механізмів її соціальної поведінки.

При моделюванні механізму становлення психолога-професіонала ми припускаємо, що одні чинники позитивно впливають на цей процес, а інші знижують рівень ефективності системи. Запропонована нами модель відображає вплив у кількісній формі соціально-економічних і психологічних чинників на становлення професіонала математичною формулою:

$$Y^0 = \mu + \sum a_i \sum x_i^+ - \sum a_j x_j^- + P,$$

де Y^0 — кількісна міра ефективності впливу всіх чинників на становлення психолога-професіонала; μ — сумарний ефект дій чинників, не врахованих за цією моделлю; x_i^+ — один із соціально-економічних чинників, що, можливо, впливає на процес становлення професіонала; x_j^- — один із соціально-економічних факторів, що негативно впливає на процес становлення професіонала; P — психологічний фактор, що найбільше впливає на процес становлення професіонала; a_i — коефіцієнт пропорційності між x_i^+ і Y^0 ; a_j — коефіцієнт пропорційності між x_j^- і Y^0 ; $\sum a_i x_i^+$ — сумарна дія позитивних чинників; $\sum a_j x_j^-$ — сумарна дія негативних чинників.

Перший член у правій частині рівняння (μ) відображає ймовірно-статистичну природу явища, яке вивчається. У даному разі вивчається лінійна комбінація чинників.

Важливою особливістю ймовірнісної моделі є неоднозначність відгуку на одні й ті самі дії. Для “висхідної змінної” розсіювання є тим більше, чим сильніше вплив ймовірнісних властивостей за цією моделлю.

Важливий аспект має для становлення психолога і особистісна зміна професійних якостей через вплив професійного стажу, яку він повинен постійно враховувати і коригувати. Це, зокрема, виражається, передусім у синдромі “психічного вигорання”.

Багато дослідників вважають, що ключову роль в “синдромі вигорання” відіграють тяжкі емоційні або напружені відносини в системі “людина — людина”, наприклад, це можуть бути відносини між психологом-консультантом і тяжким клієнтом.

Найяскравіше “синдром вигорання” проявляється в тих випадках, коли комунікації уск-

ладнені емоційною насиченістю або когнітивною складністю. Ймовірність появи проблеми “вигорання” збільшується у міру зростання частоти і тривалості контактів руйнівної або дратівливої природи. Відповідним чином “вигорання” співвідноситься з кількістю та якістю контактів, які професіонал мав зі своїми підлеглими або клієнтами. На сьогодні добре відомі три моделі “психічного вигорання” і відповідні методи його оцінювання. Згідно з першою одномірною моделлю “вигорання” — це стан фізичного і психічного, передусім емоційного, виснаження, зумовленого довготривалим перебуванням психолога в емоційно-напружених ситуаціях спілкування. Таке трактування близьке до розуміння синдрому “хронічної втоми”.

Другу модель розробили голландські дослідники-психологи. Вони розглядають “вигорання” як двомірний конструкт, який складається з емоційного виснаження і деперсоналізації. Остання проявляється у погіршенні ставлення до інших (підлеглих, пацієнтів, клієнтів, колег), а інколи і до себе особисто.

Найбільше поширена трикомпонентна модель “синдрому вигорання” американських дослідників К. Маслач і С. Джексон. Відповідно до цієї моделі “вигорання” розглядається як синдром емоційного виснаження, деперсоналізації і редукції особистих досягнень. Емоційне виснаження розглядається як основна складова “професійного вигорання” і проявляється у зниженому емоційному фоні, байдужості або емоційному перенасиченні. Друга складова — деперсоналізація — проявляється у деформації відносин з іншими людьми. В одних випадках це може бути підвищення залежності від інших людей, в інших випадках — це підвищення негативізму, цінності установок і в почутті відносно реципієнтів: клієнтів, пацієнтів, підлеглих та ін. Третя складова “вигорання” — редукція особистих досягнень — може проявлятися або як негативне оцінювання себе, своїх професійних досягнень та успіхів, як негативне оцінювання своєї службової гідності і можливостей, або в редукуванні власної гідності, обмеженні своїх можливостей, обов’язків по відношенню до інших людей.

“Синдром згорання” — це складний психологічний феномен, який визначається як емоційне, розумове і фізичне виснаження через довготривале емоційне навантаження. Синдром виражається передусім у депресивному стані, почутті втоми і спустошеності, браку енергії та ентузіазму, втраті здатності бачити позитивні результати своєї пра-

ці, у негативному сприйнятті своєї роботи і життя взагалі.

Найчастіше спостерігаються наступні причини “згорання”:

- монотонність роботи, особливо якщо її смисл здається сумнівним;
- вкладання в роботу великих особистісних ресурсів при недостатньому визнанні цих зусиль;
- чітка регламентація часу роботи, особливо при нереальних термінах її виконання;
- робота з “немотивованими” клієнтами, які постійно опираються зусиллям психологів допомогти їм, і незначні, маловідчутні результати такої роботи;
- напруженість і конфлікти у професійному середовищі, недостатня підтримка з боку колег та їхній зайвий критицизм;
- брак умов для самовираження особистості на роботі, коли не заохочуються, а пригнічуються будь-які експериментування та інновації;
- робота без можливості подальшого навчання і професійного самовдосконалення;
- складні для вирішення особистісні конфлікти психолога-консультанта.

Одним із суттєвих чинників, що посилює “синдром згорання”, є прийняття особистісної відповідальності за свою роботу. Якщо психолог через невдачу або погане самопочуття займає пасивну позицію і звинувачує оточуючих, почуття безсилля і безнадійності лише збільшуються. У зв’язку з цим замість перекладання провини за власне безсилля на власне оточення і обставини ліпше спрямувати свою енергію та увагу на реалізацію існуючих можливостей і подумати про зміну самих умов.

Огляд теорій професійного розвитку особистості (диференційно-діагностичний — Ф. Парсонс, 1909; психоаналітичний — З. Фрейд, теорії рішень, теорії розвитку і типологічні — Д. Холланд) дає нам можливість узагальнити основні передумови професійного розвитку:

- успішність професіоналізації визначається мірою відповідності індивідуально-психологічних особливостей особистості, вимогам професії;
- кожна людина відповідає вимогам кількох професій;
- міра співвідношень індивідуально-психологічних особливостей і професійних вимог визначає рівень інтересу до професії, задоволеності нею, прагнення до професійного вдосконалення;

- професіоналізація реалізується впродовж усього професійного шляху розвитку особистості, який має відповідні періоди, стадії і на якому відбуваються більш або менш суттєві зміни професійних вимог;
- характер співвідношення індивідуального психологічного складу, здібностей і вимог професій (повнота, інтенсивність, специфічність тощо) визначає особливості професійного і психологічного розвитку особистості, її спрямованість (прогрес або регрес), інтенсивність, вибірковість та ін. Професійний розвиток особистості, її операційних і психологічних якостей і структур відбувається нерівномірно і гетерохромно (різночасово);
- визначальним у професійному розвитку особистості є характер провідної діяльності, а також співвідношення з нею домінуючої і субдомінуючої діяльності;
- спрямованість особистості є визначальним психологічним чинником вибору професійного шляху і професіоналізації;
- ставлення до професії, її освоєння і трудова діяльність коригуються професійними, психологічними, фізіологічними, медичними, соціально-економічними та іншими чинниками, які визначають особливості життєвої і трудової активності людини, її життєдіяльність.

Таким чином, професійне становлення особистості можна визначити як процес поетапного вирішення комплексу протиріч, узгодження різних тенденцій і вимог, що задаються базовими протиріччями і висуваються до індивіда, врахування його бажань та можливостей щодо їх реалізації.

Можна виокремити основні функції професіонала як параметри професійного становлення:

- функції, пов'язані з наданням послуг, — визначаються через продуктивність та якість роботи психолога-професіонала;
- функції, пов'язані з реалізацією потреб самої людини, — визначаються через задоволеність працею, самореалізованістю та ін.;
- функції, пов'язані із забезпеченням саморозвитку і “запуском” механізму самодетермінації і професійного розвитку особистості при наявних можливостях і об'єктивних умовах.

Важливо підкреслити, що одним із провідних чинників і психологічних механізмів професійного розвитку є задоволеність працею.

Література

1. Ананьев Б. Г. Избранные психологические труды: В 2 т. — М.: Педагогика, 1980. — Т. 1.
2. Анциферова Л. И. Развитие личности специалиста как субъекта своей профессиональной жизни // Психологические исследования проблемы формирования личности профессионала / Под ред. В. А. Бодрова. — М.: Ин-т психологии АН СССР, 1991.
3. Ахмеров Р. А. Биографические кризисы личности: Дисс. ... канд. психол. наук. — М., 1994.
4. Бодров В. А. Психологические исследования проблемы социализации личности // Психологические исследования проблемы формирования личности профессионала / Под ред. В. А. Бодрова. — М.: Ин-т психологии АН СССР, 1991.
5. Бодров В. А. Психология профессиональной деятельности. Современная психология: Справ. рук-во / Под ред. В. Н. Дружинина. — М.: ИНФРА-М, 1999.

Надійшла 12 квітня 2006 р.

ДЕЯКІ СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНІ АСПЕКТИ ФОРМУВАННЯ ЦІННОСТЕЙ В СУЧАСНОМУ СУСПІЛЬСТВІ

Наукові праці МАУП, 2006, вип. 2(14), с. 145–150

З'ясовуються основи моральних засад формування цінностей в сучасному суспільстві. У результаті реконструкції етичних тенденцій сучасності та аналізу функціонування регулятивної етики робиться висновок, що такими засадами є етика моральної особи та конституційні свободи. Висвітлюється проблема ціннісної орієнтації особи в сучасному суспільстві в контексті аналізу векторних цінностей Консерватизму та Ієрархії, Рівноправності та Автономії. Обґрунтовується думка про те, що суспільство усвідомлено чи неусвідомлено може сприяти утворенню аномалій у розвитку суспільних процесів.

Дослідження цінностей в сучасному суспільстві вважається актуальним напрямком, оскільки на підставі їх аналізу можна, з одного боку, чітко простежити зміни, що відбуваються в культурі й особистості, зокрема, як відповідь на соціальні зміни. З іншого боку, завдяки дослідженню процесу формування ціннісної орієнтації можна прослідкувати й ефективно впливати на формування духовності особи. Зміна системи цінностей у ситуації зламу соціальних стереотипів і нових соціально-культурних тенденцій посідає провідне місце у вивченні масової свідомості в Україні. Зауважимо, що такі дослідження ще не знайшли свого вирішення або ж вирішуються невдало [2; 3; 5; 9]. При цьому ігнорується особливий процес еволюції моральної свідомості, який істотно впливає на характер освоєння цінностей особистістю.

Відомо, що у сучасному світі індивіди народжуються в різних суспільствах, культурах, з різними звичаями, нормами і правилами. Спочатку ці норми сприймаються ними як дане, а пізніше різною мірою вони нестимуть відбиток цих культур. У сучасному світі сукупність всіх етносів вимагає визначення засад, на які б можна було спиратися. Визначення таких засад, їх обґрунтування матиме суттєвий вплив на вивчення існуючих тенденцій та таких, що можуть виникнути у майбутньому.

Ще Аристотель наголошував, що на добрій людині і справедливій конституції ґрунтується

суспільний розвиток. А сучасність ґрунтується не на абсолютній вірі і навіть не на визнанні соціальної розбудови, а на свободі. Свобода — це фундамент, який не слугує опорою будь-чому. У світі, який втратив абсолютний фундамент, не залишилось ніякої загальної субстанції, здатної нести у собі всі його атрибути. Так, цінності, чесноти, різновиди знань, уподобання не мають основи. Істинність знання, краса вірша, справедливість конституції, добра воля людини вже не ґрунтуються на вірі. Тепер все відбувається навпаки. Усе згадане має ґрунтуватися на власних принципах. Тому Макс Вебер і називав сучасний світ, в якому кожна сфера має власне божество, по суті політеїстичним. На наш погляд, добра людина і справедлива конституція можуть бути засадами формування та розвитку не тільки сучасної моральності взагалі, а й духовних цінностей зокрема. Висока моральність (moral goodness), з одного боку, і справедлива конституція — з іншого є не просто гілками різних дерев. Вони базуються на власних принципах. Тут свобода висувається як первинна цінність, не субстанція, а її відсутність. Простежимо формування цих засад і далі на цій основі з'ясуємо динаміку розвитку цінностей в умовах сучасної України.

Свідомість сучасності є також самосвідомістю випадковості. Переживання випадковості має декілька аспектів. Це насамперед переживання кос-

мічної випадковості, яка впливає із зміни божественного прозріння сліпими законами природи.

Наука спростовує релігію, формує істини, пояснює процеси, що відбуваються у світі, але не може претендувати на керівництво способом життя людини. Інший аспект переживання випадковості виникає водночас з руйнуванням упорядкованого сучасного світу. Якщо в минулому, народжуючись, людина отримувала своє земне призначення *telos*, тобто дорога вела від випадковості народження до завершення чи вдосконалення особи згідно з її первинним призначенням, то в наш час соціальне артіогі різко змінилося: людина народжується без *telos*. З цього приводу влучно висловився Сарт: “Нас вкидають у свободу, тобто в Ніщо, в поле можливостей без призначення”. Тепер людина виходячи зі своєї відповідальності, тісно пов’язаної із засадами цінностей, здійснює власний вибір. Відповідальність за її моральний характер і за характер взагалі зростає пропорційно зменшенню безсумнівності. Нинішня людина починає піддавати традиційні цінності, звички суду розуму. Але якщо всі цінності, чесноти і загалом етичні постулати піддавати суду розуму, то вони не зможуть витримати його. Процес обґрунтування-спростування з різних причин завжди обривається, іноді цьому сприяють залишки наших традицій та інших психологічних утворень. Якщо ж цей процес продовжується, тоді, щоб мати тверду основу, потрібно щось прийняти за архе. Роль архе може виконувати лише те, що залишається єдиним безсумнівним, а ним може бути лише особа, яка демонструє *pro* і *contra* істинності чи неістинності переконань. Оскільки ця особа шукає основи не для знання, а для моралі, то процедура породжує деяку етику — етику особи. Етика особи спрямована на її розвиток і визначає вищий обов’язок людини стати такою, якою вона є. А це можливе лише за умови вільного обмеження особою самої себе. Тим самим поняття особи отримує субстанції невизначення (обмеження), а засади цінностей загалом стають сталими. Тим самим ми частково вдалились до реконструкції етичних тенденцій сучасності.

Функціонування регулятивної ідеї етики особи подав ще К’еркегор, який наголошував, що особа, вибираючи себе, завжди вибере себе як моральну особу. Отже, будь-яку етику можна подати як таку, що ґрунтується на екзистенційному виборі себе. Людина вибирає себе як таку і стає такою, якою вона є. Насправді людина може наповнити свій екзистенційний вибір певним моральним змістом, якщо вибере себе як добру і

чесну особу і стане такою, якою вона є: чесною, порядною, доброю. Цей вибір екзистенційний і автономний: він сам себе обґрунтовує. Особа екзистенційно вибирає не просто між добром і злом, а вибирає моральний критерій між ними. Але як можна дізнатись, що особа вибрала себе екзистенційно як порядну особу? Відповідь на це питання може бути лише одна: з її практичної порядності.

Другою засадою для формування сучасних цінностей суспільства є конституційні свободи. Ще Гегель у “Філософії права” писав, що існує три моральні права: право окремих осіб розвивати свої здібності, право прагнути до особистого щастя і їхнє право жити згідно з їхньою власною уявою про добро. Однак не всі конституції гарантують згадані “гегелівські” права особи. На це здатні лише ті конституції, які містять чи визнають свободу як політичну свободу, як вищу субстанційну цінність, на яку спирається справедлива держава, гарантуючи такі права. Це констатується і в Конституції України. Така інтерпретація свободи як вищої цінності завжди повинна бути наявною в уяві ще до конституювання свобод, до акту заснування. Але, незважаючи на те, що соціально-політичну справедливість можна обґрунтувати конституцією, а конституція може спиратись на фікції антропологічного етичного мінімуму, жодне суспільство, жодна культура не може підтримуватись тільки вільно основою конституцією самою собою. Це лише одна з опор, і якщо полишити її саму на себе, все розвалиться, оскільки різні життєві світи з іноді несумісними етичними і моральними кодексами не можуть не впасти на землю, яка не дає їм опори.

Отже, засадами для формування певних цінностей і ціннісних орієнтацій слугують етика особи та конституційні свободи, що функціонують у суспільстві. На наш погляд, саме такий підхід до формування і розвитку цінностей в сучасному суспільстві становить значний інтерес і є найвірогіднішим.

З урахуванням цього стає зрозумілим, що кожне сучасне цивілізоване суспільство відповідно до об’єктивізації духу створює притаманні йому ціннісні системи, кодекси, які виражають його основні інтереси і цілі, а людина сприймає їх як критерії своєї поведінки.

Аналіз духовного розвитку особи в Україні свідчить, що суспільство втратило свої основні смисли, проте інших не надбало. В умовах конституювання в Україні сучасних свобод особи згаданий вище процес відбувся завдяки тому, що проголошені свободи не стали формою об’єктивізації

духу особи. Мав рацію Е. Фромм, коли писав, що люди завжди вільні зробити екзистенційний вибір: чи творити себе як активного діяча, чи пристосовуватись до становища раба і розплачуватись за це регресією моральних та інтелектуальних сил. Останнє і відбувається в Україні.

Не буде перебільшенням сказати, що наше життя спотворене так, що людина практично не здатна самостійно жити правильно, вона не зможе правильно аналізувати своє власне призначення. Навіть можна сказати, що суспільство так розбудовано, що навіть проста вимога чесності, порядності неминуче викликає у людини почуття протесту. Усвідомлення цієї ситуації, а не її маскування створить умови для того, щоб, врешті-решт, можна було правильно поставити питання про те, як сьогодні можна жити. Чи можливе правильне життя у нашому суспільстві сьогодні лише у вигляді опору формам життя, що критично викриваються? Мається на увазі певна негативність викриття реальності і сила опору всьому тому, що суспільство нав'язує нам, тому, у що вже нас перетворило. Чи нам дійсно не лишається нічого іншого, окрім рефлексії і прагнення надати свідомості думку про об'єктивне безсилля? Чи, може, опір повинен бути проти примусу в нас самих, з чим ми згодні змиритись і навіть заgravати. Все зводиться знову до того, як правильно жити, а це можливо лише, усвідомивши не тільки сутність совісті і відповідальності, а й низку інших цінностей. Отже, ми, якщо можна так виразитись, опиняємось в антиномічній ситуації.

Відомо, що темпи і характер духовного прогресу суспільства змінюються залежно від природного та історичного середовища. Формування і використання духовних цінностей здійснюється з різною інтенсивністю і різної якості, з різним складом цінностей. Так, уповільнення розвитку духовного життя переважно супроводжує застій в економічному і політичному житті. Тобто духовний розвиток людини насамперед залежить не від неї самої, а від структури суспільства, в якому вона живе. Найсучасніші дослідження із психології та філософії підтверджують цю закономірність. Так, крос-культурні дослідження цінностей, що проводяться на індивідуальному та культурному рівнях, показують, що на індивідуальному рівні цінності розглядаються як основи мотивів, якими люди керуються у своєму житті [17, 91–122]. Відношення між різними цінностями відображають динаміку конфлікту і згоди, що зазнають люди, коли вони у своїй поведінці керуються певними цінностями.

Зміна їх на культурному рівні майже не досліджена. Коли цінності використовуються для характеристики культур, тоді досліджують абстрактні ідеї, що є правильне і бажане в суспільстві, і навпаки [13–15]. Соціальні інститути суспільства у своїх цілях і способах діяльності виражають пріоритетні культурні цінності. Коли люди виконують свої ролі в соціальних інститутах, то вони апелюють до культурних цінностей, вирішуючи при цьому, яка поведінка буде виправданою.

Відношення між різними цінностями на культурному рівні відображають соціальну динаміку конфлікту і згоди, що виникає в ситуації, коли соціальні інститути суспільства реалізують свої цілі. Це відношення не обов'язково ті ж самі, що й на індивідуальному рівні. Наприклад, незважаючи на те, що одночасні акценти на владі і підкоренні несумісні на індивідуальному рівні, вони сумісні на рівні культури. Соціальна система буде більш узгодженою, якщо люди розглядатимуть владу як бажану основу для організації людських відносин, а підкорення — як відповідну поведінку стосовно тих, хто наділений владою. Отже, оскільки відношення між ціннісними пріоритетами на цих двох рівнях можуть бути різними, то і методи вимірювання цінностей також можуть вирізнятись.

Щоб з'ясувати походження значних відмінностей в цінностях культури, вчені дослідили їх кореляцію. Найважливішим питанням цих досліджень було визначення напрямку причинно-наслідкового зв'язку. Розглянемо, наприклад, значущу позитивну кореляцію рівня розвитку національної економіки з важливістю в культурі цінностей Індивідуалізму ($r = 0,82$, Hofstede, 1980) і Автономії ($r = 0,58$, Schwartz, 1993). Ці корекції можуть зростати, оскільки більш розвинена економіка дає індивідам більше можливостей і більшу свободу вибору. З іншого боку, сильніший акцент на цих цінностях може сприяти розвитку економіки, мотивуючи індивідів працювати продуктивніше. У такому разі причинно-наслідковий зв'язок між економічним розвитком і цінностями більш очевидний, ніж навпаки. Це підтверджується тим фактом, що Індивідуалізм і Автономія корелюють з рівнем економічного розвитку, а не з показниками економічного зростання.

С. Шварц перевіряв також вплив соціальних і демографічних факторів на зміну культурних цінностей. Багатство країни та інші показники економічного розвитку мали значні негативні кореляції з Консерватизмом та Ієрархією і позитивні з Автономією і Рівноправністю. Найуспішніші підходи повинні розглядати взаємодію історичних,

інтелектуальних, економічних, технологічних та інших факторів формування культурних цінностей, — вважає він.

Дослідження вчених Заходу засвідчують, що необхідною умовою і реальною базою соціальної відповідальності особи є цінності Рівноправності та Автономії, які надзвичайно важливі для підтримки демократії. При цьому ціннісний профіль, що був виявлений у мешканців країн Східної Європи, майже непридатний для розвитку демократії, оскільки цінності Рівноправності та Автономії мають надзвичайно низьку значущість у цих країнах. Ціннісна основа для розвитку системи вільного підприємництва також практично відсутня: цінності Автономії та Майстерності не були широко сприйняті і схвалені. Саме в цьому полягає небажання брати особисту відповідальність, ризикувати і напружено працювати на повну силу. Замість цього перевага надається цінностям Консерватизму та Ієрархії, які сприяють перекладанню відповідальності в усьому на державу [16]. Чи можна погоджуватись з результатами згаданих вище досліджень щодо українського суспільства, адже сьогодні вже крокує 2006 рік?

Розглядаючи цю проблему, Н. М. Лебедева доходить висновку, що західні дослідники не приділяли достатньої уваги при аналізі проблеми історичним, етнокультурним та іншим факторам, що істотно вплинуло на остаточний результат [7]. На наш погляд, дослідження Шварца та Барді доволі досконалі в тому розумінні, що всі респонденти перебували в однакових умовах. Безперечно, в сучасних умовах розвиток свідомості особи відбувається особливо інтенсивно і це може сприяти зміні ціннісних орієнтацій людей.

Сучасне прискорення темпів суспільної життєдіяльності загострило, зробило більш явними тенденції, які можна назвати знелюднюючими і які нав'язуються людині зовні. Тому існуючі в суспільстві загально визнані форми такої моральності мають характер зла і виступають репресивним початком, який дає про себе знати там, де вихолощені поняття, які більш нічого не означають, проте нав'язуються і перетворюються у фетиш. Цей фетиш кодифікується і в буквальному розумінні кодифікує об'єктивний дух, тобто по суті засновує незрозумілі і тому незносні репресивні норми (на основі цінностей), від яких сучасне суспільство прагне позбутися. На індивідуальному рівні це відбувається за допомогою подолання, яке часто доводиться до "спрощеного" розуміння. Ніщє теж прагнув їх подолати за допомогою ре-

лятивізації цінностей сучасного йому суспільства. Але що означає подолати — це абстрактний підхід, особливо в наш час. Цінності розглядаються на рівні їх застиглоті, вони позбавляються своїх внутрішніх суперечностей. А таке поняття цінностей є проблематичним, як і поняття подолання. Воно негативно впливає на процес духовного розвитку людини в сучасних умовах.

Цікаві думки з приводу функціонування моральних цінностей в сучасному суспільстві висловив Адорно [1]. Він констатує, що сучасне життя індивідуалістичне за своєю сутністю, а тому воно створює низку обмежень, що дають про себе знати при зіткненні з проблемою свободи волі. Тоді стає очевидним, що в іншій нашій природі — загальній соціальній взаємозалежності — свобода практично відсутня. Звідси виходить, що у сфері панівних суспільних відносин не існує ніякої моралі. І саме тому, що побутує думка, що мораль існує, але тільки як критика наявних у суспільстві відносин у зв'язку з розмитістю моральних приписів і цінностей. Особливо це характерно для нерозвинених, недемократичних суспільств. У суспільстві, позбавленому свободи, в окремої людини атрофується інстанція совісті. Свобода, як зауважив Кант, — це ідея. Вона обов'язково передбачає свободу для всіх, тобто цілком немислима як якась ізольована свобода окремої людини без звільнення всього суспільства. І нарешті, при дослідженні формування нових цінностей у нашому суспільстві важливо мати на увазі, що суспільство має досить велику владу над окремою людиною і що ми повинні в нескінченній кількості ситуацій з кожною хвилиною пристосовуватися до зовнішніх вимог такою мірою, що будь-яка узгодженість нашої окремої індивідуальності з цим нашим змушеним примиренням з об'єктивністю зовнішніх зв'язків уже більше взагалі не може відбутись.

Отже, проблема формування цінностей має набувати реальних ознак з урахуванням зазначених вище закономірностей, принципів. Тільки в такому разі ми можемо говорити про трансформацію цінностей у нашому суспільстві на початку ХХІ ст.

Вітчизняні дослідження (ми маємо на увазі насамперед дослідження Харківської школи) обмежуються розглядом цінностей через призму етнопсихології та динамікою цінностей, викликаною змінами під впливом соціально-економічних і політичних перетворень в останні роки. Дослідники підкреслюють значущість таких ціннісних орієнтацій, як колективізм, справедливість, орієнтація на краще майбутнє

і швидке вирішення життєво важливих питань. Цінним можна вважати для нас також дослідження Н. Лебедевої та Є. Павелко (1998 р.), де визначено місце базальних цінностей культури (колективізм і фемінність) поряд з розвитком у молодого покоління цінностей індивідуалізму і маскулітності (амбіційність, мотивація досягнення) [7, 99–100]. Вплив нових соціально-економічних умов на зміну ціннісних орієнтацій особи в різних соціальних групах досліджував В. А. Хащенко [11], який список Рокіча доповнив цінностями, що відображають економічну спрямованість: багатство, власність, економічна незалежність та ін. Дослідження показало, що вплив соціально-економічних умов на зміну цінностей проявляється в домінуванні загального напрямку на формування індивідуальних цінностей. Ця тенденція свідчить, на думку автора, про формування нового типу визначеності особи, де провідними цінностями є підприємливість, чесність, освіченість, тверда воля, свобода та ін. Зміна в ціннісних орієнтаціях виражається передусім у посиленні орієнтації на себе, в розраховуванні на власні сили (волеві якості, раціональність у поведінці, прагнення діяти самостійно і рішуче) і зниженні ролі таких якостей, як повага до іншого, вміння вислухати і зрозуміти іншого.

Автор прагнув показати, що зміни у ціннісній сфері індивіда можуть розглядатись як індикатор зміни його матеріального становища. У цьому плані Н. Лебедева в 1999 р. у рамках проекту РГНФ на території СНД провела дослідження зміни базових культурних цінностей. Вчена показала, що респонденти надавали перевагу базовим цінностям культури, що транслюються з покоління в покоління: захист сім'ї, здоров'я, сенс життя, інтелект, свобода, внутрішня гармонія, але поряд з ними виокремлюються також інші цінності: відповідальність, самоповага, порядність, досягнення успіху, мета. Одночасно менш поважними цінностями, що відкидаються, стали такі, як авторитет потакання собі, влада. Якщо подивитись на ці результати з точки зору Шварца, то ми бачимо тут мішанину культурних цінностей Ієрархії та Автономії, Ієрархії та Гармонії. Така мішанина в цінностях, мабуть, свідчить про етнокультурні традиції наших народів. Незважаючи на певні особливості, всі дослідження показують, що в цінностях культури спостерігаються серйозні зміни, які впливають на орієнтацію особи. На серйозні зрушення в цінностях Майстерності та Автономії як ціннісної бази вільного підприємництва в країнах СНД вказує Н. Лебедева. Загалом структура

цінностей в Україні та Росії вкладається у класичну систему Шварца. Для осмислення отриманих культурних змін у цінностях представників різних культур важливо залучати дані різних наук, щоб зміст базових цінностей та їх трансформація в період радикальних суспільних змін отримали глибоку і адекватну інтерпретацію. Інакше ми отримаємо відхилення у формуванні та розвитку цінностей, що призводить свідомо чи несвідомо до значних аномалій у розвитку суспільних процесів. Так, проблема професійного маргіналізму, як ревалентного явища в нестабільній Україні, посідає значне місце і перетворилась на потенційно небезпечний феномен, який є антагоністом професійної ідентичності.

У суспільствах і в осіб з провідною орієнтацією на професійну працю професійна ідентичність є основою і критерієм особистого вибору в умовах кризи. Більш чи менш вагомий статус професійної ідентичності у структурі ідентифікаційних основ особи як соціалізація і особисте самовизначення значною мірою залежить від тієї об'єктивної ролі інституту професії, яку згаданий статус відіграє в цьому суспільстві і в якій цінність професії фігурує в суспільній свідомості. У суспільствах з традиційно високим соціальним статусом професії професійна ідентичність є провідним фактором, що дає відчуття стабільності навколишнього світу і віру в свої сили, тобто певний психологічний баланс.

Різкі зміни в політиці та економіці високопрофесійних суспільств призводять до масштабних психологічних катастроф, що переривають звичні професійні відносини, дестабілізуючи структури і руйнуючи стереотипи. У нашій країні соціальні зміни зачіпають професійну сферу не тільки завдяки її високому якісному стану, а й за широкого залучення населення в цю сферу, що неминуче призводить до розвитку масштабних соціогенних професійних криз. У зв'язку з цим визначення ідентифікаційних закономірностей формування масового професійного маргіналізму з метою його нейтралізації передбачає багатофакторне моделювання поведінки професійних маргіналів й ідентичних професіоналів в умовах кризи.

Головний історичний спадок, який ми отримали з недалекого минулого, — психологія пасивності людей, тобто орієнтація на те, що якісь зовнішні обставини вирішать за людину, де їй жити і чим зайнятись, а не її особисті здібності, нахили. Особа взагалі нівелювалась: все оригінальне традиційно виривалось з коренем у цьому середовищі, висміювалось. Професіонал як яскраво

виражена індивідуальність був предметом не захоплення, а предметом висміювання за свою несхожість. Іноді такі люди ставали об'єктом експлуатації в корисних цілях, а в радянські часи поширилися інші форми експлуатації науковців у псевдоцілях патріотизму. Соціальне підґрунтя будь-якого маргіналізму — відхід людини від свого традиційного середовища або залучення до нього, що не відбулось. Щодо цього професійний маргіналізм підпорядковується загальній закономірності. У діючих професіоналів маргіналізм як ментальна невідповідність, неідентичність свідомості і професійній етиці частіше зумовлений неадекватно спрямованою сильною, активною реакцією суб'єкта на невідповідності у професійній сфері: не шляхом їх усунення чи конструктивної самокорекції, а шляхом порушення професійних функцій і норм. Це можна розглядати як один із проявів у професійній сфері загальних механізмів неузгодженості між очікуванням і реальністю.

Отже, можна підсумувати, що зміни у структурі соціальних цінностей особи за несприятливих умов розвитку суспільства досить часто призводять до формування професійного маргіналізму як різновиду соціального маргіналізму.

Шляхи формування та функціонування цінностей на культурному рівні в сучасному суспільстві досить складні і суперечливі. Тільки усвідомлення того, що це багатосторонній процес, унаслідок якого формується блок базових цінностей, які не привносяться в суспільство зовні, а зумовлені станом духу суспільства, як дещо конкретне може сприяти духовному розвитку суспільства.

Література

1. Адорно Т. В. Проблемы философии морали. — М.: Республика, 2000. — С. 239.

2. Великие мыслители о великих вопросах. Современная западная философия / Пер. с англ. К. Савельева. — М.: ФОИР-ПРЕСС, 2000. — 400 с.

3. Дітріх фон Пльдебранд. Етика. — Л.: Вид-во УКУ, 2002. — 445 с.

4. Ермолаева Е. П. Психология профессионального маргинала в социально-значимых видах труда // Психол. журн. — 2001. — № 5. — С. 69–78.

5. Зеленкова И. Л., Беляева Е. В. Этика: Учеб. пособие для студ. вузов. — М.: Тетра Система, 2001. — 368 с.

6. Кольцова В. А., Олейник Ю. Н. Жизнь в науке как образец подражания: творческие искания и открытия Б. Г. Ананьева // Психол. журн. — 2003. — № 5.

7. Лебедева Н. М., Павелко Е. Исследование преемственности культуры у русских на современном этапе развития // Ежегодник Рос. психол. об-ва. — Ярославль: Изд-во ЯрГУ, 1998. — Т. 4, вып. 1.

8. Макинтайр А. После добродетели: исследования теории морали. — М.: Деловая книга, 2000. — 384 с.

9. Патнем Х. Разум, истина и история / Пер. с англ. Т. Дмитриева, М. В. Лебедева. — М.: Праксис, 2002. — 296 с.

10. Фромм Э. Человек для себя. — Минск, 1992.

11. Хашенко В. А. Ценностные ориентации различных социальных групп в условиях разных форм собственности // Социально-психологическая динамика в условиях экономических изменений / Под ред. А. Л. Журавлева, Е. В. Шорохова. — М.: Изд-во ИП РАН, 1998.

12. Bond M. Chinese values / Ed. by M. N. Bond. — Handbook of Chinese Psychology. — Hong Kong: Oxford Univ. Press, 1996.

13. Rokeach M. The nature of human values. — N. Y., 1973.

14. Schwarz S. H., Bilsky W. Towards a psychological structure of human values // J. of Personality and Social Psychology. — 1987. — V. 53. — P. 550–562.

15. Schwarz S. H., Bilsky W. Toward a theory of the universal structure and content of values: Extensions and cross-cultural replications // J. of Personality and Social Psychology. — 1990. — V. 58. — P. 878–891.

16. Schwarz S. H., Ros M. Values in the West: A theoretical and empirical challenge to the individualism-collectivism cultural dimension // World Psychology. — 1995. — V. 1. — P. 91–122.

17. Schwarz S. H., Bardi A. Influences of Adaptation to Communist Rule on Value Priorities in Eastern Europe // Political Psychology. — 1997. — V. 18. — P. 385–410.

Reconstructing ethical tendencies of a modern society and analyzing functioning of the regulative ethics of personality on the base of developing views by Socrates and Kewkegor on the problem of moral choice the author comes to a conclusion that the moral basis of cultural wealth formation in a preset-day society the ethics of a moral personality. The article deals with the problem of changing intellectual man's values in a presentday society in the context of the analysis of such vector values as Conservatism and Hierarchy, Equality of right and Autonomy. The author substantiates the ideal that a human society can consciously or unconsciously promote formation of anomalies in its development.

Надійшла 5 травня 2006 р.

ПРОФЕСІЙНА КОМПЕТЕНТНІСТЬ МАЙБУТНЬОГО ФАХІВЦЯ ПРОФЕСІЙ ТИПУ “ЛЮДИНА — ЛЮДИНА”: ПСИХОЛОГІЧНИЙ ПІДХІД ДО ПРОБЛЕМИ

Наукові праці МАУП, 2006, вип. 2(14), с. 151–156

Розглядаються різні позиції дослідників у вітчизняній та зарубіжній психології до розуміння змісту професійної компетентності. На підставі цього аналізу пропонується власне бачення сутності професійної компетентності майбутнього фахівця професій типу “людина — людина”, яке дало можливість розробити структуру цього складного психологічного творення.

В Європі активно розгортаються структурні реформи вищої освіти, які стимулюються Болонським процесом. Одним із напрямів модернізації освіти в індустріально розвинених країнах є більш широке використання компетентнісного підходу. Останнім часом спостерігається явна тенденція до переходу від кваліфікаційної моделі до компетентнісної. Соціуму, і передусім роботодавцям, потрібні фахівці, які здатні практично вирішувати професійні проблеми. А це багато в чому залежить не тільки від отриманих знань, умінь і навичок, а й від додаткових якостей, для позначення яких і вживаються поняття “компетенція” і “компетентність”, які більше відповідають розумінню сучасних цілей освіти.

Входження України до європейського освітнього і наукового простору супроводжується нині зростанням вимог до рівня професійної компетентності майбутніх фахівців як гаранта конкурентоспроможності на ринку праці та покращення економічних досягнень.

Для вітчизняної системи освіти перехід до системної моделі (кваліфікаційної і компетентнісної в їх єдності) і підготовка компетентного фахівця зумовлені потребами часу і є вкрай актуальною проблемою.

Хоча введення у професійну освіту, крім знань, умінь і навичок, нових освітніх конструктів — компетентностей, компетенцій і ключових кваліфікацій науково обґрунтовано вченими країн Європейського Союзу ще в середині 80-х років (Д. Мертенс, Т. Орді, Б. Оскарсон, Т. Роос,

М. Холстед, А. Шелтен, С. Шо та ін.), до теперішнього часу в європейському освітньому співтоваристві немає єдиного і однозначного розуміння поняття компетентності. Крім того, реалізація ідей компетентнісного підходу в освіті не підкріплена науковими даними про становлення і формування професійної компетентності особистості в період оволодіння професією, поки що немає єдиного підходу до визначення компетенцій випускника навчального закладу. Зазначимо, що вітчизняні та зарубіжні психологи здебільше дотримуються неоднозначних підходів до розуміння і вирішення цієї проблеми.

Спробуємо тут визначити та обґрунтувати систему психологічних характеристик, що складають зміст і структуру професійної компетентності майбутнього фахівця професій типу “людина — людина”.

Питання професійної компетентності було об’єктом підвищеної дослідницької уваги як вітчизняних, так і зарубіжних учених-психологів (К. А. Абульханова, О. М. Атласова, В. І. Байденко, Г. О. Балл, Н. А. Банько, В. С. Безрукова, Т. Г. Браже, Д. К. Брител, Ю. В. Варданян, С. М. Вішнякова, Б. С. Гершунський, А. О. Деркач, О. А. Дубасенюк, В. Г. Зазикін, Н. І. Запрудський, Е. Ф. Зеєр, І. А. Зімня, І. А. Зязюн, І. В. Ільїна, Н. В. Карнаух, Р. Квасниця, Н. В. Кузьміна, В. Ладшеєр, А. М. Маркова, Л. М. Мітіна, В. П. Пугачов, А. О. Реан, Ю. Г. Татур, Н. С. Шаблігіна, О. М. Шиян, А. Д. Щекатунова, В. І. Юдін та ін.).

У сучасній психології існують різні підходи і погляди щодо розуміння змісту професійної компетентності. У контексті нашого дослідження нас здебільше цікавить використання можливостей компетентнісного підходу при підготовці майбутніх фахівців професій типу “людина – людина”. Найбільш значущі, на нашу думку, в цьому напрямі роботи виконані в Дослідницькому центрі проблем якості підготовки фахівців під керівництвом І. А. Зімньої [4].

Як зазначалося вище, компетентнісний підхід означає поступову переорієнтацію домінуючої освітньої парадигми з переважною трансляцією знань, формуванням навичок на створення умов для оволодіння комплексом компетенцій, що означають потенціал, здібності випускника до виживання і стійкої життєдіяльності в умовах сучасного соціально-політичного, ринково-економічного, інформаційного і комунікаційно насиченого простору.

Іншими словами, компетентнісний підхід підсилює власне практичну орієнтованість освіти, акцентує увагу на її результатах. Причому як результат розглядається не сума засвоєної інформації, умінь і навички (ЗУНи), а здатність людини діяти в різних проблемних ситуаціях. Тип цих ситуацій залежить передусім від видів діяльності, які визначаються стандартом спеціальності майбутніх фахівців. Якість результату професійної підготовки розглядається через поняття компетентності, які визначаються значущими за межами системи освіти.

Практичне розв’язання проблеми професійної компетентності багато в чому залежить від адекватного розуміння її сутності, змісту та структури.

Проаналізуємо позиції деяких дослідників щодо розуміння змісту професійної компетентності особистості, які ми використали здебільше для побудови теоретичної структури професійної компетентності майбутнього фахівця професій типу “людина – людина”.

А. К. Маркова визначає професійну компетентність як “індивідуальну характеристику ступеня відповідності вимогам професії, психічний стан, який дає змогу діяти самостійно і відповідально, а завдяки здібностям і вмінням виконувати певні трудові функції” [7, 82–88].

На задіяності знань наполягають А. А. Деркач і В. Г. Зазикін, розглядаючи професійну компетентність як “уміння використовувати знання на практиці з високою ефективністю, ефективно діяти у сфері цього професійного знання” [2, 58];

Е. Ф. Зеєр розуміє це поняття як “сукупність професійних знань, умінь, а також способи виконання професійної діяльності” [3, 53].

На потенційній готовності “вирішувати задачі із знанням справи” акцентують увагу О. В. Попова [10, 127–136] та К. А. Абульханова, розглядаючи професійну компетентність як професійну підготовленість і здатність суб’єкта праці до виконання завдань і обов’язків повсякденної діяльності [11].

Відзначимо, що поняття “професійна компетентність” здебільшого розуміється як спроможність кваліфіковано здійснювати діяльність, виконувати певне завдання або роботу. При цьому йдеться про відповідний набір знань, навичок та ставлень, що дають змогу особистості ефективно здійснювати діяльність або виконувати функції, що підлягають досягненню певних стандартів у галузі професій. У цих трактуваннях акцентується діяльнісний аспект професійної компетентності.

Деякі вчені акцентують увагу на тому, що компетентність передусім виявляється в певній конкретній ситуації, і це є важливим чинником при розробці системи оцінювання компетентності індивіда.

Так, Е. Ф. Зеєр наголошує на тому, що компетентність припускає не стільки наявність у спеціаліста значного обсягу знань і досвіду, скільки вміння актуалізувати накопичені знання і вміння у потрібний момент використовувати ці знання у процесі реалізації своїх професійних функцій [3, 53].

В. І. Байденко вважає компетентність ситуативною категорією, оскільки вона виражається в готовності до здійснення будь-якої діяльності в конкретних професійних (проблемних) ситуаціях. Тому прояв компетентності оцінюється на підставі сформованої у випускника навчального закладу сукупності умінь та його поведінкових (психологічних) реакцій, що виявляються в різноманітних життєвих ситуаціях [1, 21].

Вважаємо, що прив’язка до ситуації – вельми важлива характеристика поняття компетентності. Цілком очевидно, що основу компетентності складають знання, які фахівець здатний застосовувати в різних ситуаціях. Бути компетентним, на нашу думку, означає уміння мобілізувати в конкретній ситуації отримані знання і досвід.

Як бачимо, змістовно поняття компетентності дотепер точно не визначено. Проте, як підкреслює В. Хутмаєр, усі дослідники погоджуються з тим, що поняття “компетентність” ближче до понятій-

ного поля “знаю, як”, ніж до поля “знаю, що”. Автор зазначає, що “застосування є компетенція у дії” [16].

Французька дослідниця В. Ландшеєр застосовує поняття “компетентність” у ширшому розумінні: компетентність — це рівень навченості, потрібний громадянам, щоб успішно функціонувати у суспільстві [6, 27–34]. Тобто виходить, що компетентність забезпечує успіх не тільки у професійній діяльності, а й в суспільстві.

На важливості спілкування, взаємодії акцентує увагу Л. М. Мітіна. Запропоноване нею поняття компетентності містить знання, уміння, навички, а також способи і прийоми їх реалізації в діяльності, спілкуванні, розвитку й саморозвитку особистості [8, 114].

Поділяючи думку І. А. Зімньої, вважаємо, що всі компетентності є по суті соціальними, належать до соціально-професійної життєдіяльності людини, а значить, виявляються у конкретних соціальних і професійних ситуаціях [4, 27]. Соціальні компетентності характеризують взаємодію людини із суспільством, з іншими людьми. У контексті нашого дослідження соціальний аспект життєдіяльності є вкрай важливим, оскільки розглядається професійна компетентність фахівця типу “людина — людина”. Слушним, на наш погляд, є висловлювання А. А. Деркача і В. Г. Зазикіна про те, що структура і зміст професійної компетентності багато в чому визначаються специфікою виконуваної професійної діяльності та її належністю до певних класифікаційних типів [2, 112–150].

Згідно з класифікацією Є. О. Клімова, професії, залежно від предмета праці, поділяються на п’ять типів: “людина — людина”, “людина — техніка”, “людина — художній образ”, “людина — знакова система”, “людина — природа”.

Професії типу “людина — людина” на перший погляд здаються вельми різноманітними, проте є загальні вимоги до людини, яка вирішила обрати своєю професією роботу, пов’язану безпосередньо з людьми. Неодмінними умовами успішної трудової діяльності всіх фахівців цього типу професій є здатність встановлювати взаємини з людьми, комунікабельність, спостережливість, емоційна стійкість, самодисципліна, доброзичливість, розподіл уваги, логічність мислення, високі показники пам’яті [5, 23–24].

Важливо відзначити і те, що особистісна зрілість у професіях типу “людина — людина” є “умовою і невід’ємним компонентом успішного професійного становлення” [9, 9].

На особистісному аспекті професійної компетентності акцентують увагу і експерти програми “Визначення та вибір компетентностей: теоретичні та концептуальні засади”, які вважають за доцільне розуміти під компетентністю здатність особистості успішно задовольняти індивідуальні та соціальні потреби, діяти та виконувати поставлені завдання. На їхню думку, кожна компетентність побудована “на поєднанні взаємовідповідних пізнавальних ставлень і практичних навичок, цінностей, емоцій, поведінкових компонентів, знань і вмінь, усього того, що можна мобілізувати для активної дії” [13, 21–22].

Крім того, в сучасних умовах стрімкого застарівання знань, коли практично неможливо підготувати фахівця на весь подальший час його професійної діяльності, коли величезний відсоток випускників одержує роботу не за фахом, саморозвиток і самовдосконалення особистості є важливим і необхідним компонентом професійної компетентності.

На важливості саморозвитку наголошує також Г. О. Балл, вважаючи найважливішою складовою компетентності в будь-якій галузі “здатність розширювати сферу компетентності, збагачувати її новими знаннями і вміннями” [12, 16]. У результаті розвитку й саморозвитку суб’єкта йому стають доступними все складніші професійні завдання.

Отже, професійна компетентність передбачає прагнення до саморозвитку, самовдосконалення, постійне оновлення знань для успішного вирішення професійних завдань у даний час і в даних умовах.

Найповніше, на нашу думку, аспект саморозвитку, у тому числі особистісно-професійного, відображає аутопсихологічна компетентність, розроблена представниками акмеологічної науки [2, 151–154].

Очевидним є те, що основою саморозвитку є рефлексія. На величезній ролі рефлексії в розвитку особистості, її діяльності, у спілкуванні, відносинах, у переосмисленні особистісного і професійного досвіду, підвищенні креативності діяльності наголошують А. А. Деркач, В. Г. Зазикін [2, 156–157].

Виокремлення рефлексивної характеристики професійної компетентності, на нашу думку, є важливим, оскільки саме вона визначає рівень розвитку самооцінки, розуміння власної значущості для інших людей, відповідальності за результати своєї діяльності, пізнання себе й самореалізації у процесі професійної діяльності.

Відзначимо, що професійна компетентність людини — це не тільки досягнення нею високих професійних результатів, а й неодмінно наявність психологічних компонентів — внутрішнього ставлення людини до праці. Велике значення має те, що є важелями людини у професійній діяльності, її ціннісними орієнтаціями, які внутрішні ресурси вона вкладає у свою працю і наскільки нею задоволена.

Відомий психотерапевт і філософ В. Франкл вбачав основне завдання освіти не в тому, “щоб задовольнятися передаванням традицій і знань, а в тому, щоб удосконалювати здатність, яка дає людині можливість знаходити унікальні значення” [15, 295].

Близькі ідеї висловлює Ю. Г. Татур, акцентуючи увагу на мотиваційно-ціннісній складовій та морально-вольових якостях людини: “Компетентна людина знає не тільки, як зробити (уміння), а й те, чому треба робити саме так, здатна здійснити вибір з арсеналу своїх умінь, які найкращим чином відповідають умовам даної ситуації. Професійна компетентність — це сума умінь, помножена на морально-вольові якості людини, її мотивацію і прагнення... Компетентність включає і когнітивну, і етичну, і соціальну, і мотиваційну складові” [14, 8].

Отже, мотиваційно-ціннісна характеристика, яка значною мірою визначає рівень оволодіння професійною компетентністю, є важливою її складовою.

Зважаючи на викладене, зазначимо, що компетентність стосується людської діяльності й базується на різних проявах людської особистості. Як і І. А. Зімня та В. І. Байденко, вважаємо, що поняття “компетентність” носить інтеграційний характер [1, 18].

Наведені вище визначення дають можливість окреслити наступні особливості, що відрізняють компетентність від традиційних понять — знання, уміння, навички: її інтеграційний характер; співвіднесеність із ціннісно-смысловими характеристиками особистості; практична спрямованість.

Порівняно з поняттями “знання”, “уміння”, “навички” компетентність розглядається як більш складна соціально-особистісна структура, що ґрунтується на цінностях, спрямованості, знаннях, досвіді, набутому особистістю. Компетентність передусім виражається в мобілізації особистістю отриманих знань, досвіду, поведінкових відносин у конкретній ситуації для вирішення різноманітних завдань.

Отже, компетентнісний підхід, не входячи в суперечність із традиційним, “ЗУНівським”, може істотно розширити його зміст особистісними складовими, що робить його гуманістично спрямованим. Крім того, результат підготовки, оцінений у компетенціях, збільшує можливості працевлаштування, оскільки компетенції жорстко не пов’язані з конкретною професією. Компетенції, як і здібності, визначають успіх у багатьох професіях.

Незважаючи на існуючий у наш час плюралізм думок, можна констатувати, що більшістю учених професійна компетентність розглядається у двох аспектах: як мета освіти, професійної підготовки; як проміжний результат, що характеризує стан фахівця, який здійснює свою професійну діяльність.

Ми розглядаємо тут **професійну компетентність** фахівця типу “людина — людина” як найважливішу характеристику теоретичної і практичної підготовленості людини до здійснення продуктивної діяльності у професійній та соціальній сферах, яка виражається у здатності самостійно реалізовувати професійно-значущі, соціально-значущі і особистісно-значущі компетенції в конкретній ситуації.

Спираючись на дослідження І. А. Зімньої [4, 24], вважаємо, що **компетенції** — це знання, вміння, навички, здібності, а також способи і прийоми їх реалізації в діяльності, спілкуванні, розвитку і саморозвитку особистості, це система цінностей і відносин, які в подальшому виявляються в компетентностях людини як актуальних, діяльнісних проявах.

На підставі теоретичного аналізу наукової літератури можемо виокремити наступні характеристики професійної компетентності фахівця професій типу “людина — людина”: мотиваційно-ціннісна, когнітивна, поведінково-діяльнісна, рефлексивна.

Мотиваційно-ціннісна характеристика відображає сформованість в особистості внутрішньої мотивації, психологічної і практичної готовності до досягнення більш якісних результатів у професійній діяльності, соціальному житті; ціннісне ставлення до професійної праці і прагнення до особистісного зростання.

Когнітивна характеристика відображає наявність необхідних професійних знань.

Поведінково-діяльнісна характеристика компетентності передбачає сформованість необхідних умінь, навичок для виконання професійної діяльності, здатність регулювати прояви компетент-

ності адекватно ситуаціям соціальної і професійної взаємодії.

Рефлексивна характеристика виявляється у схильності до самоаналізу і вмінні свідомо контролювати результати своєї діяльності, рівень власного розвитку, особистісні досягнення.

Зазначені вище характеристики професійної компетентності, на наш погляд, мають цілісний характер і є продуктом професійної підготовки загалом.

У процесі професійної підготовки майбутнього фахівця професій типу “людина — людина” необхідно чітко уявляти структуру професійної компетентності.

Пропонуємо структурувати категорію “професійна компетентність” як систему, що для професій типу “людина — людина” містить наступні компоненти: спеціальний, соціально-психологічний, аутопсихологічний.

Спеціальний компонент відображає специфіку конкретного виду професійної діяльності, підготовленість до самостійного виконання конкретних видів діяльності.

Соціально-психологічний компонент виявляється в готовності і здатності до соціальної взаємодії, ефективної комунікації: працювати в команді, співпрацювати і досягати згоди з іншими, конструктивно вирішувати конфлікти, вести переговори тощо.

Оскільки різні види діяльності фахівця професій типу “людина — людина” здійснюються в безпосередньому контакті з людьми, соціально-психологічний компонент стає одним із пріоритетних. Цей компонент більшою мірою враховує як вимоги професій “людина — людина”, так і вимоги суспільства, відображає аспекти не тільки міжособистісної комунікації, а й співпраці.

Аутопсихологічний компонент розглядається з позицій акмеології як готовність і здатність людини до цілеспрямованої психічної роботи в напрямі прогресивного особистісно-професійного розвитку і підвищення кваліфікації.

Отже, виходить, що спеціальний компонент відображає підготовленість до самостійного виконання конкретних видів діяльності, а соціально-психологічний і аутопсихологічний компоненти забезпечують успішність виконання професійної діяльності.

Зазначимо, що особливості, тобто специфіка професійної діяльності фахівців, можуть накладати додаткові вимоги до їхньої професійної компетентності та її структури. Крім того, запропонована структура професійної компетентності

стосується фахівців, які володіють вже достатнім життєвим і професійним досвідом. Очевидно, що компетентність випускника професійного навчального закладу не може цілком відповідати цій структурі.

Враховуючи запропоновану структуру професійної компетентності, можемо стверджувати, що формується вона шляхом розвитку визначених складових.

Формування професійної компетентності здійснюється передусім через зміст освіти і розглядається як необхідна умова забезпечення якості професійної освіти.

Викладене дає підстави для висновку про те, що концепція компетентнісного підходу в освіті прискорює процес досягнення зрілості особистості як суб’єкта діяльності, сприяє розвитку професійно важливих якостей, конкурентоспроможності, мобільності в сучасних умовах.

Література

1. Байденко В. И. Компетентностный подход к проектированию государственных стандартов высшего профессионального образования: Метод. пособие. — М.: Исслед. центр проблем качества подготовки специалистов, 2005. — 114 с.
2. Деркач А. А., Заикин В. Г. Акмеология: Учеб. пособие. — СПб.: Питер, 2003. — 256 с.
3. Зеер Э. Ф. Психология профессий: Учеб. пособие для студ. вузов. — 2-е изд., перераб. и доп. — М.: Академ. проект; Екатеринбург: Деловая книга, 2003. — 336 с.
4. Зимняя И. А. Ключевые компетенции как результативно-целевая основа компетентностного подхода в образовании. Авторская версия. — М.: Исслед. центр проблем качества подготовки специалистов, 2004. — 40 с.
5. Карпіловська С. Я., Мітельман Р. Й., Синявський В. В. та ін. Основи професіографії: Навч. посіб. — К.: МАУП, 1997. — 148 с.
6. Ландшвер В. Концепция минимальной компетентности // Перспективы: вопросы образования. — 1988. — № 1.
7. Маркова А. К. Психологический анализ профессиональной компетентности учителя // Советская педагогика. — 1990. — № 8.
8. Митина Л. М. Психология развития конкурентноспособной личности. — 2-е изд., стереотип. — М.: Изд-во Моск. психол.-соц. ин-та; Воронеж: Из-во НПО “Модэк”, 2003. — 400 с.
9. Пиняева С. Е., Андреев Н. В. Личностное и профессиональное развитие в период зрелости // Вопр. психологии. — 1998. — № 2.
10. Попова Е. В. Психолого-педагогическая компетентность как научно-педагогическая проблема // Изв. Южного отделения Российской академии образования. — Вып. 1. — Ростов н/Д, 1999.

11. Психология и педагогика: Учеб. пособие / Под ред. К. А. Абульхановой, Н. В. Васиной, Л. Г. Лаптева, В. А. Сласс-тенина. — М.: Совершенство, 1998. — 320 с.
12. Психологія праці та професійної підготовки особистості: Навч. посіб. / За ред. П. С. Перепелиці, В. В. Рибалки. — Хмельницький: ТУП, 2001. — 330 с.
13. Стратегія реформування освіти в Україні: рекомендації з освітньої політики. — К., 2003.
14. Татур Ю. Г. Компетентностный подход в описании результатов и проектировании стандартов высшего профес-
сионального образования: Материалы ко 2-му заседанию методол. семинара. — М.: Исслед. центр проблем качества подготовки специалистов, 2004. — 16с.
15. Франкл В. Человек в поисках смысла. — М.: Прогресс, 1990. — 368 с.
16. Hutmacher W. Key competencies for Europe / Report of the Symposium Berne, Switzerland 27–30 March, 1996. Council for Cultural Cooperation (CDCC); Secondary Education for Europe Strasburg, 1997.

As a result of theoretical analysis the notion of “professional competence” has been specified. It allowed us to define the structure of professional competence of the future specialist in sphere of professions “man — man” and their characteristics.

Надійшла 11 травня 2006 р.

СЕМАНТИЧНА ОРГАНІЗАЦІЯ ЦІННІСНО-СМИСЛОВОЇ СФЕРИ ОСОБИСТОСТІ (ЦІННІСНІ КОНСТРУКТИ У ГРУПОВІЙ СВІДОМОСТІ СУЧАСНОЇ МОЛОДІ)

Наукові праці МАУП, 2006, вип. 2(14), с. 157–163

Застосовано психосемантичний підхід до розуміння ціннісно-сислової сфери особистості, яка має структуру семантичного простору, де в якості системи коннотативних значень постають цінності, а в якості категорій-факторів семантичного простору — смислові конструкти, за якими відбувається ціннісне ставлення суб'єкта до дійсності. Здійснено факторний аналіз цінностей молоді, виокремлено ціннісні конструкти у груповій свідомості.

Процес розвитку інформаційного суспільства (як цілісний феномен) торкається практично всіх сфер життєдіяльності людей, активно видозмінюючи не тільки соціально-економічні умови виробництва і споживання, а й соціокультурні форми суспільного життя — норми, цінності, спосіб і образ життя. Зміни торкнулися і системи цінностей сучасного українського суспільства, що деякий час перебувало у стані кризової нестабільності. Кризове суспільство характеризується передусім тим, що руйнується ціннісно-нормативна система, яка є основою інтеграції суспільства [9]. Але бурхливий процес інтеграції у світовий інформаційний простір, вплив західної ціннісної ідеології і відродження національної української ідеї стали факторами формування нової ціннісної системи українського суспільства. Соціальна трансформація суспільства відбивається у структурних і змістових особливостях ціннісно-сислової сфери особистості (як на рівні індивідуальної, так і групової свідомості).

Соціальною групою, найбільш чутливою до соціальних змін у процесі переходу суспільства до інформаційної епохи, є молодь, ціннісна спрямованість якої визначає домінуючу перспективу трансформаційних процесів в Україні. Тому виявлення актуалізованих ціннісних систем у структурі особистості молоді, що відбивають процес ціннісно-нормативної трансформації сучасного суспільства в умовах інформатизації соціального життя, має практичну і прогностичну значущість.

Ціннісно-сислова сфера особистості належить до маловивчених сторін предметної галузі психології. Вживання терміна “цінність” у психологічній науці ще не набуло загально визнаної конкретності і застосовується відносно різних психічних явищ. Позитивістська методологічна орієнтація призвела до соціологізаторського тлумачення цінностей її дослідниками (М. Рокич, Д. Супер, Ш. Х. Шварц, К. Клакхон), застосування якого у практиці дає можливість виявити ієрархію системи цінностей, але не в змозі виявити структурні та функціональні зв'язки між ними, визначити механізми актуалізації тих чи інших підсистем ціннісних уявлень у груповій свідомості. Екзистенційно-феноменологічна методологія (Л. Бінсвангер, А. Маслоу, К. Роджерс, В. Франкл, К. Ясперс) дає змогу здійснити більш індивідуалізоване визначення цінностей особистості. Водночас розгорнутого вчення про ціннісно-сислову сферу особистості, яке б інтегрувало її феномени у структуровану цілісність, створено не було.

Увага вітчизняної психології до явищ ціннісно-сислової сфери особистості була звернена ще у 70-ті роки ХХ ст. у зв'язку з розробкою на базі діяльнісного підходу системно-спрямованої концепції особистості, в якій інструментом аналізу була категорія “особистісного смислу” (за О. М. Леонтьєвим), що історично пов'язана з уявленнями Л. С. Виготського про динамічні смислові системи. Школою О. М. Леонтьєва

були введені до актуального словника психології терміни: “сміслові утворення” (Є. В. Субботський), “сміслова цінність”, “сміслова сфера особистості” (Б. С. Братусь), “сміслові поле” (Г. В. Біренбаум, Б. В. Зейгарник), “смісловий конструкт” (В. В. Столін). Ідея внутрішньої детермінації психіки людини, вперше запропонована С. Л. Рубінштейном, була застосована до ціннісних явищ К. О. Абульхановою-Славською, І. П. Манохою, А. А. Роменцем, О. Б. Старовойтенко, В. О. Татенком. Цінності і систему особистісних смислів як мотиваційних утворень особистості в галузі експериментальної психосемантики досліджували В. Ф. Петренко, Д. О. Леонтьєв, О. Ю. Артемьєва, О. Г. Шмельов та ін.

Теоретико-методологічними передумовами дослідження структурної організації та змістової спрямованості ціннісно-сміслові сфери особистості молоді слугували принципові положення системно-спрямованої концепції особистості (О. М. Леонтьєв, С. Д. Смирнов, Б. С. Братусь, Б. В. Зейгарник, О. Г. Асмолов, К. О. Абульханова-Славська), концептуальні розробки в галузі когнітивної психології (У. Найссер, Дж. Келлі, Дж. Мандлер), методологія експериментальної психосемантики (В. Ф. Петренко, О. Г. Шмельов, Ч. Осгуд).

Предметний світ відбивається в індивідуальній свідомості як його суб’єктивний образ або модель, як система значень, що проявляються та усвідомлюються у процесі діяльності особистості. Як зазначають Б. В. Зейгарник і Б. С. Братусь, рівень особистості — це рівень ціннісно-сміслові детермінації, рівень існування у світі смислів і цінностей [3]. Переживання світу, що відображається, представлене як ціннісне відношення до дійсності, що репрезентована суб’єктові як модель, якийсь цілісний образ. Тому загальною пояснювальною категорією для розуміння ціннісно-сміслові сфери особистості може бути поняття образу світу.

О. М. Леонтьєв розуміє образ світу як п’ятий квазивимір, в якому людині відкривається об’єктивний світ як сміслові поле, як цілісна багаторівнева система уявлень людини про світ, про інших людей, про себе і свою діяльність [6]. Ще Л. С. Виготський висловлював думку про те, що значення слугують засобами опису дійсності, структурними одиницями образу світу в свідомості індивіда [5]. Продовжуючи таке трактування Л. С. Виготського, О. М. Леонтьєв визначає значення як узагальнене відображення дійсності.

Значення у свідомості індивіда подані категоріями — згорнутими в одне поняття цілісними системами уявлень і знань про світ. В. Ф. Петренко і О. Г. Шмельов називають ієрархічний набір найбільш узагальнених категорій категоріальною структурою індивідуальної свідомості. Тому для опису образу світу суб’єкта, його імпліцитної моделі того або іншого фрагмента дійсності необхідна реконструкція категоріальної структури його свідомості [10; 15].

Образ світу є смісловим простором, певною системою значень, побудову і зміст яких визначають ієрархії категорій, які у свідомості подані як категоріальні структури, що виконують роль схем мислення, концептуальної моделі дійсності. Поряд із рефлексивною, концептуальною моделлю образ світу містить і системи значень, які організовані в стереотипи, норми, ідеали, способи поведінки і соціальних взаємовідношень, системи, де категоріальними структурами можуть бути загальні сміслові утворення особистості — цінності і ціннісні орієнтації.

Операційною моделлю категоріальної структури образу світу є семантичний простір як сукупність певним чином організованих систем значень. Категоріальні структури можуть бути подані через систему факторів, заданих саме індивідуальними значеннями. Сучасні дослідники в галузі експериментальної психосемантики вважають, що побудова семантичних просторів дає нам можливість характеризувати особистісні смисли індивіда і їх почуттєву тканину, які злиті в коннотативному значенні. Наприклад, Ч. Осгуд визнавав, що метод побудови семантичного простору допомагає виміряти саме коннотативне значення [10; 11].

Таким чином, ціннісно-сміслову сферу особистості (як образ світу в системі значень) можна подати через поняття семантичного простору, де ознаками опису є коннотативні значення, тобто сміслові утворення особистості (цінності), які об’єднуються у більш загальні категорії-фактори.

У західній когнітивній психології розглядають образ (модель) світу через поняття “репрезентаційні системи” і “схеми”. Так, поняття репрезентаційних систем близьке до поняття категоріальної структури. Репрезентаційні системи — це теоретичні конструкти, які створюються, щоб пояснити світ, інших людей, себе, і є внутрішньою, суб’єктивною моделлю світу. Поняття систем репрезентацій набувають подальшого розвитку в теорії схем. Західні дослідники визначають

схеми як когнітивні структури, які будуються під час взаємодії із зовнішнім оточенням. Вони можуть являти собою організований досвід, який упорядкований в напрямку від дискретних змінних до загальних категорій [2; 4].

Для розуміння структури систем або моделей світу когнітивний психолог Дж. Келлі вводить поняття особистісного конструкту. Він визначає його як ідею або думку, яку людина застосовує для усвідомлення та інтерпретації, пояснення і прогнозування свого досвіду [4; 13]. На його думку, особистісні конструкти (біполярні за структурою) лежать в основі сприйняття людиною світу, себе, інших людей і виражають ціннісне ставлення індивіда до об'єктивної дійсності.

Підсумовуючи викладене, зазначимо, що ціннісно-смыслова сфера має структуру семантичного простору, де в якості системи коннотативних значень постають цінності, а тому можна припустити, що категоріями-факторами семантичного простору є деякі смислові конструкти, за якими відбувається ціннісне сприйняття суб'єктом дійсності. Такі смислові конструкти будемо називати ціннісними конструктами — категоріями-факторами семантичного простору ціннісно-смыслової сфери особистості, де коннотативними значеннями є засвоєні або усвідомлені індивідом соціальні цінності.

Система цінностей сучасної молоді вивчалася за допомогою “Методики дослідження ціннісних орієнтацій” М. Рокіча (адаптованої А. Гоштаутасом, А. А. Семеновим, В. А. Ядовим у 1979 р.) [7]. У дослідженні брали участь 927 старшокласників (16–18 років) м. Запоріжжя, з них 432 юнака і 495 дівчат.

Для аналізу і виявлення семантичної та категоріальної структури ціннісно-смыслової сфери сучасної молоді було застосовано факторний аналіз результатів дослідження за допомогою комп'ютерної програми ППП “STADIA” з виконанням методу “варімакс” і функції нормалізації Кайзера. Було отримано по сім факторів окремо для кожного списку термінальних та інструментальних цінностей.

Інтерпретація виявлених факторів здійснювалася за таким алгоритмом:

1) групування цінностей фактора за найбільшми навантаженнями, причому об'єкти-цінності розміщуються на двох полюсах фактора (знак факторного навантаження є чисто математичним знаком і не несе апріорно предметної оціночної функції), тобто сам фактор є біполярним конструктом;

2) аналіз провідних цінностей полюсів фактора з метою виявлення їх смислового змісту — виявлення біполярних процесів, явищ, якостей залежно від змісту провідних цінностей з використанням відповідних теоретичних та емпіричних концепцій, які їх описують;

3) пошук смислових інваріантів, які об'єднують полюси фактора, що відображають різні сфери об'єктивної і суб'єктивної дійсності, та їх взаємодію у психологічних категоріях.

Семантичний простір ціннісно-смыслової сфери особистості молоді (за результатами факторного аналізу та інтерпретації виявлених факторів) подано в таблиці.

Семантичний простір термінальних цінностей охоплює сім узагальнених категорій-факторів (68,4 % загальної дисперсії) — ціннісних конструктів у груповій свідомості:

1. “Спрямованість на творення” (17,3 % загальної дисперсії). Цей фактор відображає природну і соціальну сутність людського існування: з одного боку, самозбереження себе як індивіда та особистості (в онтогенетичному і соціальному плані — здоров'я, друзі, суспільне визнання), з іншого — творча діяльність як реалізація свого потенціалу, естетичне переживання життя і альтруїстичне ставлення до інших.

2. “Стиль життя” (13,5 % загальної дисперсії). На одному полюсі конструкту знаходяться цінності матеріалістично орієнтованого стилю життя (здоров'я, матеріально забезпечене і щасливе сімейне життя, цікава робота), а на іншому — цінності гедоністичного стилю (розваги, свобода, друзі).

3. “Самореалізація особистості” (11,1 % загальної дисперсії). Смисловий зміст цього конструкту — самореалізація особистості. На першому полюсі подані цінності реалізації особистісного потенціалу, провідні цінності другого полюсу мають відношення до самореалізації індивіда у його міжособистісних стосунках, спілкуванні і взаємодії з людьми.

4. “Соціальна перцепція” (9,3 % загальної дисперсії). Цей фактор відображає процес сприйняття соціальних явищ, подій, символів, ситуацій, відповідною категорією якого є процес соціальної перцепції. Цінності першого полюсу відповідають орієнтаціям молоді на символи престижу. Ця молодь орієнтована на образ життя як можливість споживання продуктів життєдіяльності соціуму, що мають символічне значення престижу і надають високого рівня статусу індивіда в його соціальній групі. Другий полюс — орієнтація молоді

Семантичний простір ціннісно-смыслової сфери особистості молоді

Система ціннісних конструктів для термінальних цінностей		Система ціннісних конструктів для інструментальних цінностей	
Спрямованість на творення		Локус етичності	
потреба у творчості	потреба у самозбереженні	суспільна етичність	етичність "Я"
Стиль життя		Характер процесу прийняття рішень	
матеріалістично орієнтований	гедоністичний	лабільний, адаптивний	ригідний, стереотипний
Самореалізація особистості		Орієнтація на досягнення	
реалізація особистісного потенціалу	самореалізація у міжособистісних стосунках	прагматична орієнтація	оптимістична орієнтація
Соціальна перцепція		Функціональний статус у групі	
орієнтація на символи престижу	орієнтація на життєвий досвід	лідер-виконавець	лідер-натхненник
Спосіб переживання життя		Аспекти ідентичності	
емоційний	діяльно-спрямований	соціально обумовлений, культурний	індивідуальний, природний
Відносини з людьми		Індивідуальний стиль	
соціальність	індивідуальність	інтелектуальний, раціональний	емоційний, альтруїстичний
Життєва спрямованість особистості		Позиція в ситуаціях соціального впливу	
матеріалістично-традиційна	пізнавальна, саморозвиток	конформізм	самодостатність

на життєвий досвід як сприйняття соціального світу через власні сформовані установки щодо тих чи інших явищ і ситуацій.

5. "Спосіб переживання життя" (7 % загальної дисперсії). Цей ціннісний конструкт згрупував цінності в категорію, яку можна умовно назвати способом переживання життя. Сутність процесу переживання життя полягає в індивідуальному способі прийняття свого "я" і образу світу, на основі якого здійснюється пошук інтегрального утворення – смислу життя. Як справедливо зазначає К. О. Абульханова-Славська, смисл життя – це психологічний спосіб переживання життя у процесі його здійснення [1].

Перший полюс фактора – спосіб емоційного переживання життя, домінуючими цінностями якого в конструкті є любов, емоційна насиченість і повнота життя, естетичне переживання світу. Цей полюс, за В. Франклом, є способом пошуку смислу життя за допомогою того, що саме ми беремо від світу [14]. Другий полюс конструкту – це спосіб пошуку смислу за допомогою того, що ми самі віддаємо життю. Це спосіб діяльно-спрямованого, творчого переживання життя, провідними цінностями якого у факторі є продуктивне життя як максимально повне застосування своїх можливостей і творча діяльність як форма їх реалізації.

6. "Відносини з людьми" (5,7 % загальної дисперсії). Конструкт характеризує аспекти взаємодії і відносин з людьми. Біполярність фактора подана протилежностями "соціальність – індивідуальність". "Соціальність" пов'язана з такими цінностями, як друзі, цікава робота, сім'я і суспільне визнання. Для молоді, яка орієнтована на цей полюс, провідними цінностями є спілкування і належність до соціальної групи, досягнення в ній статусу і визнання, посилення почуття соціальної ідентичності. "Індивідуальність" як протилежний полюс конструкту охоплює цінності свободи, незалежності, творчості, розваг як задоволення індивідуальних гедоністичних потреб.

7. "Життєва спрямованість особистості" (4,5 % загальної дисперсії). Спрямованість особистості як категорія і психологічне поняття являє собою інтегральне утворення у структурі особистості і є орієнтиром життєвих проявів індивіда в різних ситуаціях на його життєвому шляху (Б. І. Додонов, В. М. Мясичев, В. С. Мерлін, К. К. Платонов) [12].

Біполярність ціннісного конструкту подана полюсами: матеріалістично-традиційна спрямованість (цікава робота, матеріально забезпечене життя, любов) і пізнавальна спрямованість (цінності саморозвитку, пізнання, накопичення досвіду).

Семантичний простір інструментальних цінностей охоплює сім узагальнених категорій-факторів (63,6 % загальної дисперсії):

1. “Локус етичності” (14,7 % загальної дисперсії). Конструкт відображає полюси ціннісних етичних рис і якостей сучасної молоді. Перший полюс або локус етичності — спрямованість на суспільну етичність, як сукупність правил поведінки, що пов’язані із зовнішніми проявами (акуратність, гарні манери, чуйність і терпимість). Другий полюс конструкту — локус етичності власного “Я”, який поданий цінностями, що не тільки регулюють і виконують нормативну функцію поведінки в суспільстві, а й формують моральний вигляд особистості, надають їй свободу і межі у відношеннях до себе та інших, можливість і рамки індивідуального прояву у міжособистісній взаємодії (сміливість у відстоюванні своєї думки і поглядів, високі запити до себе і життя, вміння розуміти точку зору інших людей, працьовитість).

2. “Характер процесу прийняття рішень” (11,9 % загальної дисперсії). Другий фактор має відношення до процесу прийняття рішень, тобто характеризує його соціально-психологічні особливості. На одному полюсі конструкту розташувалися такі цінності, як самоконтроль, життєрадісність, незалежність, вміння не пасувати перед труднощами, тверда воля. Вони відображають лабільний, адаптивний характер прийняття рішення. Лабільний, адаптивний спосіб прийняття рішення молоддю характеризується емоційністю, впевненістю, рішучістю, незалежністю і вмінням робити як ситуативну оцінку, так і стратегічний прогноз подій і наслідків прийнятого рішення. Другий полюс конструкту, навпаки, характеризує молодь, для якої характерний ригідний, стереотипний спосіб прийняття рішень. Його відображають такі провідні цінності, як раціоналізм, непримиренність до недоліків інших, дисциплінованість, вихованість. Цей полюс характеризує молодь як таку, що спирається на стереотипний, консервативний, вузький спосіб прийняття рішення.

3. “Орієнтація на досягнення” (9,3 % загальної дисперсії). Смысловим інваріантом третього фактора є інструментальний ціннісний конструкт, який відображає різні способи досягнення мети. Цей фактор слугує конструктом, за допомогою якого особистість вибирає спосіб життєвого планування і досягнення мети. Прагматично спрямований спосіб досягнення життєвих цілей і планів поданий такими цінностями, як уміння приймати

раціональні рішення, розуміння інших поглядів, думок, позицій, сміливість та впевненість у прийнятті рішень. Оптимістично спрямований спосіб вміщує в собі такі цінності, як життєрадісність, позитивне ставлення до життя, вміння не пасувати перед труднощами.

4. “Функціональний статус у групі” (8,4 % загальної дисперсії). Цей конструкт пов’язаний з вибором функціонально-рольового статусу індивіда у групі, позиції, яка найбільше відповідає соціально-психологічним характеристикам особистості суб’єкта. Конструкт поданий біполярною шкалою, яка відображає тип лідера за змістом діяльності. Перший полюс описує тип лідера-виконавця, якому властиві такі риси, як ретельність і дисциплінованість, відповідальність, ефективність у справах і працьовитість, другий полюс відповідає типу лідера-натхненника, що приймає важливі і значущі для всієї групи рішення. Йому властиві такі риси, як сміливість у відстоюванні своєї думки, високі запити, широта поглядів і раціоналізм.

5. “Аспекти ідентичності” (7,8 % загальної дисперсії). П’ятий фактор виокремлює ціннісний конструкт, що містить цінності, які описують зміст і спрямованість ідентичності молоді, її важливі аспекти — соціальний і особистісний. Біполярність конструкту складається з полюсів “соціально-обумовлений, культурний — індивідуальний, особистісний, природний”. Перший полюс — це молодь, для якої чинниками формування власної ідентичності є насамперед соціокультурні, соціально-обумовлені фактори — пріоритетність моралі, традиційність, культурний консерватизм (непримиренність до недоліків у собі та інших, високі запити до життя і тверда воля). Другий полюс відображає індивідуальний, особистісний, природний тип формування ідентичності, який поданий цінностями свободи і незалежності, сміливості у відстоюванні своєї думки і поглядів, почуття гумору і життєрадісності. Якщо соціально-обумовлений аспект ідентичності характеризує молодь як більш орієнтовану на прийняття соціальних, етнічних і групових стереотипів, то індивідуальний, природний аспект — на самовираження, прояв своєї індивідуальності.

6. “Індивідуальний стиль” (6,1 % загальної дисперсії). Конструкт відображає спрямованість індивідуального стилю молоді як стійкого цілісного паттерну індивідуальних проявів, що виражається в перевазі конкретної форми взаємодії суб’єкта з фізичним і соціальним середовищем [8]. Індивідуальному стилю молоді, що орієнтована

на інтелектуальну, раціональну форму взаємодії з об'єктивною дійсністю, відповідають ціннісні якості: освіченість, вихованість і раціоналізм. Для молоді, для якої характерне емоційно-альтруїстичне ставлення, важливими є цінності емоційного та емпатійного переживання (чуйність, терпимість і чесність).

7. “Позиція в ситуаціях соціального впливу” (5,4 % загальної дисперсії). Цей фактор є ціннісним конструктом, який поданий полярними полюсами “конформізм — самодостатність”, що слугують критерієм вибору молоддю способу соціальної взаємодії та позиції в ситуаціях соціального впливу.

Узагальнюючи отримані результати, можна зробити певні висновки щодо семантичної організації ціннісно-сислової сфери особистості сучасної молоді:

1) образ соціальної дійсності у груповій свідомості молодих людей являє собою систему ціннісних конструктів, за допомогою якої молодь інтерпретує і прогнозує події, явища і поведінку інших людей, формує уявлення про себе та навколишній світ;

2) семантичний простір термінальних цінностей поданий конструктами, які описують найважливіші аспекти життя сучасної молоді. Виявлені категоріальні структури відображають найзначущі аспекти буття людини в сучасному інформаційному суспільстві: самореалізацію особистості, спілкування, стиль життєдіяльності, сприйняття соціальної дійсності і спосіб відтворення загальних та індивідуальних смислів. На рівні полюсів конструктів відзначається поляризація за критеріями соціальної або індивідуальної значущості, провідної ролі культурних, соціально обумовлених або автентичних (індивідуально-сислових) факторів. Сприйняття соціальної дійсності для молоді набуває значення у двох аспектах — на рівні матеріальних та гедоністичних критеріїв оцінки і на рівні емоційного та діяльно-спрямованого ставлення до життя. За змістом система ціннісних конструктів термінальних цінностей відбиває загальні цінності інформаційного суспільства, що пов'язані з домінуванням внутрішніх мотивів діяльності, значущості вільного часу, творчого самовираження і самореалізації. Ціннісні конструкти термінальних цінностей переважно відображають домінуючий тип стилю або образу життя, тому загальна поляризація цінностей у груповій свідомості молоді відображає провідні соціокультурні ціннісні системи суспільства. Полярність термінальних ціннісних конструктів

утворюється двома такими ціннісними системами, що впливають на формування стилю життя і загальної ціннісної спрямованості особистості сучасної молоді:

- матеріалістичною, традиційною системою, де провідними є цінності індустріальної епохи — професіональна самореалізація, досягнення матеріальної та фінансової стабільності і незалежності, добробут, а також цінності традиційного суспільства, які пов'язані з українською і навіть радянською ментальністю, — сімейні цінності, товариство і чуйність, повага до інших і суспільне визнання;
- постматеріалістичною, постіндустріальною ціннісною системою, провідними цінностями якої є цінності інформаційного суспільства — незалежність, автономія, творчість, свобода, вільний час і дозвілля, пізнання і саморозвиток;

3) система ціннісних конструктів інструментальних цінностей відображає соціально-психологічні особливості і характеристики взаємодії індивіда із соціальною дійсністю — аспекти етичної поведінки у суспільстві, позицію і функціональний статус суб'єкта в соціальній групі, стиль взаємодії з людьми і соціальними групами, тип ідентифікаційних стратегій особистості і спосіб прийняття рішень.

Поляризація цінностей відбувається за двома основними критеріями. Перший пов'язаний із джерелами впливу на діяльність індивіда — соціально обумовленими факторами, що відображають загальні соціокультурні символічні зразки поведінки та взаємодії з іншими людьми, та індивідуальні чинники, що відповідають індивідуальній системі особистісних смислів, які утворилися як результат поступової інтерпретації індивідом образу об'єктивної дійсності. Ці чинники відображають домінуючий тип соціальної взаємодії індивіда:

- стереотипний, не диференційований у свідомості, що передбачає вже наданий суспільством спосіб інтерпретації та прогнозування подій, явищ або поведінки, який корелює з конформністю, ригідністю у прийнятті рішень, орієнтацією на суспільно бажану етику поведіння;
- індивідуальний, автономний тип, який визначає адаптивний, самодостатній спосіб реагування особистості в соціальних ситуаціях, її лабільність і високу ступінь свободи у виборі альтернативних рішень.

Другий критерій поданий стилевими характеристиками життєдіяльності індивіда, що визначають спосіб пізнання і осмислення дійсності, характеризують особливості смислової регуляції суб'єкта у процесі взаємодії зі світом. Молодь орієнтована на два загальних способи пізнання і осмислення світу, конструювання його образу у свідомості:

- раціональний, прагматичний спосіб пізнання, пов'язаний із домінуванням логічного осмислення дійсності, встановлення законмірностей об'єктивної реальності та їх відтворення в суб'єктивному образі світу через послідовність операційних дій та актів мислення;
- емоційний, оптимістично орієнтований спосіб пізнання, для якого характерна оптимістична спрямованість і сприймання до життя, відтворення індивідуальних смислів через емоційне переживання світу.

Література

1. Абульханова-Славская К. А. Стратегия жизни. — М.: Мысль, 1991. — 301 с.
2. Аронсон Э., Уилсон Т., Эйкерт Р. Социальная психология. Психологические законы поведения человека в социуме. — СПб.: Прайм-еврознак, 2002. — 560 с.
3. Братусь Б. С. Аномалии личности. — М.: Мысль, 1988. — 301 с.
4. Величковский Б. М. Современная когнитивная психология. — М.: Изд-во МГУ, 1982. — 336 с.
5. Выготский Л. С. Психология развития как феномен культуры. — М.: Мысль, 1996. — 512 с.
6. Леонтьев А. Н. Образ мира // Избранные психологические произведения. — М.: Педагогика, 1983. — С. 251–261.
7. Леонтьев Д. А. Методика изучения ценностных ориентаций личности. — М.: Смысл, 1992.
8. Либин А. В. Дифференциальная психология. — М.: Смысл, 1999.
9. Панина Н. В. Молодежь Украины: структура ценностей, социальное самочувствие и морально-психологическое состояние в условиях тотальной аномии // Социология: теория, методы, маркетинг. — 2001. — № 1. — С. 5–26.
10. Петренко В. Ф. Основы психосемантики. — М.: Изд-во МГУ, 1983. — 256 с.
11. Петренко В. Ф. Психосемантические исследования мотивации // Вопр. психологии. — 1983. — № 3. — С. 29–39.
12. Платонов К. К. Структура и развитие личности. — М.: Наука, 1986. — 255 с.
13. Солсо Р. Л. Когнитивная психология. — М.: Прогресс, 1996. — 630 с.
14. Франкл В. Человек в поисках смысла. — М.: Прогресс, 1990.
15. Шмелев А. Г. Традиционная психометрика и психосемантика: объектная и субъектная парадигмы анализа данных // Вопр. психологии. — 1982. — № 5. — С. 4–46.

Надійшла 28 квітня 2006 р.

ВПЛИВ АКТИВНИХ ФОРМ І МЕТОДІВ НАВЧАННЯ НА РОЗВИТОК ПРОФЕСІЙНО ВАЖЛИВИХ ЯКОСТЕЙ ЮРИСТА

Наукові праці МАУП, 2006, вип. 2(14), с. 164–167

Розглянуто основні активні форми і методи навчання — імітаційні ігри, соціально-психологічний тренінг. Ці методи є важливим засобом підвищення якості підготовки майбутніх юристів. Активізація навчання сприяє вдосконаленню організації навчального процесу в юридичних вищих закладах освіти України, що дає змогу поєднати теоретичну і практичну підготовку студентів, підвищити їхній професійний рівень.

Розвиток професійно значущих якостей у процесі професійної підготовки майбутнього юриста не є ізольованим процесом. Формування таких якостей — один з елементів у становленні професіоналізму майбутнього спеціаліста. У дослідженнях М. О. Калашнікова, Н. Н. Сілкина, В. Г. Третяка, Г. Г. Шиханцова та інших учених зазначається, що динаміка розвитку професійно важливих якостей юриста залежить від цілеспрямованої професійної підготовки. Тому доцільно у наш час велику увагу приділяти використанню активних форм і методів навчання у розвитку професійно значущих якостей особистості. Методи активного навчання — важливий засіб підвищення якості підготовки майбутніх юристів. Активізація навчання є стрижнем в удосконаленні організації навчального процесу в юридичних вищих закладах освіти України, які ведуть пошуки оптимального сполучення нових і традиційних форм і методів навчання.

Активні методи навчання сприяють формуванню духу співробітництва між викладачем і студентами, розвивають практичні навички спільної праці при розслідуванні та розгляді кримінальних і цивільних справ, здійсненні прокурорського нагляду.

Одним з активних методів у навчанні є ігри, які забезпечують інтерес студента до навчальних дисциплін, до навчання загалом. Завдяки цьому навчання перестає бути абстрактним. У грі відбувається наближення до реальних умов майбут-

ньої роботи, що породжує потребу у знаннях, в їх практичному застосуванні, забезпечує активність студентів, перехід від пізнавальної мотивації до професійної.

Активні групові методи навчання інтенсивно розробляли такі вчені-психологи, як Л. К. Асімова, Н. Н. Богомолова, Ю. Н. Ємельянов, Ю. М. Жуков, Г. А. Ковальов, Е. В. Кузнецова, Т. С. Яценко, В. В. Молдован, М. М. Михеєнко та ін.

Дослідженнями встановлено, що застосування принципу активного навчання забезпечує глибше осмислення і прискорення практичного засвоєння знань, допомагає вирішити такі дидактичні задачі, як формування прогресивних переконань творчого мислення, зміна невірних стереотипів, мобілізація колективних знань та ін.

До основних факторів спонукання особистості до навчання, розвитку і вдосконалення професійно визначених якісних характеристик належать професійний інтерес, творчий характер діяльності, емоційна дія на учасників груп у процесі ігрових занять.

Звідси можна дійти висновку, що найефективнішим буде метод, що відображає особистість як мислячого, чуттєвого, активно діючого учасника подій, до того ж коли у процесі навчання ці події наближені до реальних умов майбутньої роботи сьогоденного студента.

Передусім нас цікавить, наскільки ефективно організована гра впливатиме на успішність вирішення професійних завдань майбутніх фахівців.

Більшість вчених вважають дуже корисним проведення ігрових занять, оскільки спеціально організована гра дає гарну можливість збільшити адекватність самооцінки особистості [1, 3–17; 5, 17–23].

З нашої точки зору, цікавими є такі методи, що застосовуються в ігровому плані: відтворення ролі, інсценування ролі, ігрове проектування, симпозіум, консультація, самопрезентація, обмін ролями, “дзеркало”, “крок у майбутнє”, “тест на спонтанність”, “сновидіння”.

Ю. В. Геронімус, Д. Н. Кавтрадзе, А. М. Смолкін, Ю. Н. Ємельянов та інші вчені вважають, що гра дає досить вагомий ефект, якщо вона психологічно і педагогічно правильно організована:

- визначено її місце у процесі навчання у співвідношенні з іншими методами;
- підібрані продуктивні моделі діяльності для програвання;
- створені ситуації, які моделюють майбутню професію;
- учасники навчання мають психологічну готовність до прийняття ролі та участі в ігровому занятті;
- створено такий сприятливий клімат, в якому всі учасники відчувають себе розкуто, в атмосфері взаємодії;
- визначено роль ведучого у проведенні навчальної гри;
- учасники навчання максимально залучені до пошуку рішення типових психологічних проблем, з якими їм доведеться колись зіткнутися.

Таким чином, рольова гра дає можливість розвивати професійно значущі якості майбутнього юриста.

Перші психотерапевтичні групи були проведені К. Роджерсом та його співробітниками у Чикагському університеті. К. Роджерс у своїй книзі “Енкаутер-групи” розглядає групи сензитивності як загальний термін, який об’єднує тренінгові групи (Т-групи зустрічі – енкаутер) (К. К. Роджерс, 1986).

Сучасні зарубіжні та вітчизняні психологи вивчають:

- сензитивний соціально-психологічний тренінг, лабораторний тренінг (Л. Бранфорд, К. Бенне);
- психологічний поведінковий тренінг (І. Я. Зязюн, 1989);
- акторський тренінг (Н. М. Берхін, 1985);
- тренінг професійних вмінь (Г. А. Ковалев, 1980);

- соціально-педагогічний тренінг (М. С. Коган, 1988).

У нашій країні елементи сензитивного тренінгу застосовують педагоги та психологи. Зазначимо, що тренінги сприяють розвитку аутентичності в міжособистісних відносинах, розуміння себе та інших людей, формують більшу витримку у людини, терплячість, вміння аргументувати свою позицію, знижують нервово-емоційне напруження, розвивають соціальну сензитивність – здатність до емпатії, рефлексії, тобто формують вміння, навички, які позитивно впливатимуть на діяльність майбутнього спеціаліста [3].

Виходячи з аналізу досліджень можна дійти висновку, що у роботі Т-груп чітко поставлені цілі і завдання, розроблені умови проведення тренінгів, визначені фази роботи, методики і техніка проведення тренінгу.

Соціально-психологічний тренінг містить у собі широкий спектр методичних форм: відео-тренінг, тренінг чуттєвості, рольове навчання, груповий аналіз оцінки та самооцінки, невербальні методики та ін. (А. А. Лабунська, 1989).

Для нас також становить інтерес метод “інтенсивного групового спілкування”. Як уже зазначалося про Т-групи, на думку Дж. Коулмана, їх вирізняє те, що загалом у групі при спілкуванні більше акцентується увага на індивідуальному зростанні, ніж на груповій взаємодії. Якщо учасник Т-групи робить акцент на тому, як він впливає на інших, то учасник групи спілкування має тенденцію концентрації уваги на тому, як інші впливають на нього. Тому нам доцільно застосовувати обидва тренінги, щоб виявити ті чи інші якості та властивості особистості для прогнозування більш успішних майбутніх спеціалістів.

Також заслуговують на увагу імітаційні методи активного навчання, які передбачають імітацію процесу чи колективної професійної діяльності. Імітаційні методи посилюють у студентів інтерес до навчання, особливо до вивчення теорії кримінального процесу, що дуже важливо для майбутньої професії юриста. Вони дають можливість студенту зрозуміти практичну значущість цих знань, на особистому досвіді переконатися у тому, як важко без глибоких теоретичних знань вирішувати конкретні правові питання, швидко орієнтуватися у складних ситуаціях, що виникають при розслідуванні кримінальної справи, вирішенні її у суді.

Імітаційні активні методи дають змогу поєднати теоретичну і практичну підготовку студентів, підвищити їх професійний рівень. Студенти пос-

тавлені в такі умови, коли нормальний початок, розвиток і завершення гри безпосередньо залежать від ступеня підготовленості кожного її учасника до занять [2; 4].

Крім того, зазначимо, що імітаційні методи навчання прищеплюють любов до своєї професії, допомагають усвідомити її складність і привабливість, формують у свідомості думку про те, що будь-яка кримінальна чи цивільна справа — це конфліктна життєва ситуація. Студенти вчать у грі не лише правильно визначати своє ставлення до певної ситуації, а й знаходити шляхи та засоби її подолання, замислюватися над причинами цих конфліктів.

Ігрові заняття допомагають також розвинути у студентів — майбутніх юристів самостійність, винахідливість, уміння у складній ситуації, що важливо для майбутнього адвоката чи юриста, визначати і відстоювати свою позицію. Крім того, встановлено, що імітаційні ігри забезпечують досягнення низки цілей:

- 1) стимулювання мотивації та інтересу:
  - у галузі предмета вивчення;
  - у загальноосвітньому плані;
  - у вивченні теми;
- 2) посилення значення отриманої раніше інформації в іншій формі:
  - як фактів;
  - образу (гешталту) або системного розуміння;
  - взаємозв'язку специфічної ролі з усією системою;
  - розширеного усвідомлення різних можливостей і проблем;
  - прогнозування у здійсненні конкретних планів, можливостей;
- 3) розвиток навичок:
  - критичне мислення та аналіз через синтез;
  - взаємодія;
  - комунікативність;
  - готовність до майбутньої професії;
- 4) зміна установок:
  - соціальних цінностей (конкуренція та співробітництво);
  - сприйняття інтересів інших учасників соціальних ролей;
- 5) саморозвиток завдяки іншим учасникам ігрового заняття:
  - усвідомлення рівня власної освіти, придбання навичок, потрібних для гри;
  - лідерські якості;
  - адекватна оцінка тренером.

Таким чином, можна зробити висновок, що застосовані імітаційні ігри та тренінг забезпечують формування професійно значущих якостей юриста, готують студентів до вирішення реальних професійних завдань, виробляють у студентів переконання в тому, що після закінчення вищого закладу їм буде набагато легше пристосуватися до роботи за спеціальністю.

Також наголосимо, що активні методи навчання були спрямовані здебільше на самостійне творче вироблення рішень студентами, підвищення ступеня мотивації та емоційності навчання, творче осмислення і логічне впорядкування викладеного матеріалу. Освоєння соціально-психологічної рефлексії розвивало більшу комунікабельність у стосунках із сокурсниками, що також позитивно впливало на вирішення професійних завдань. Також було встановлено, що на перших курсах вищого навчального закладу студенти-юристи, до яких не застосовувалися активні методи навчання, мали більш занижену самооцінку, були не впевнені у собі. А студенти старших курсів, які брали участь у проведенні імітаційних ігор і тренінгів, мали адекватну самооцінку, були впевненими у собі. А це може лише означати, що особи, які брали участь в імітаційних іграх і тренінгу, оволоділи соціально-психологічною рефлексією і набули більшою мірою якостей, необхідних для вирішення складних професійних завдань та для досягнення успіху у майбутній професійній діяльності [1; 5].

Відомо, що професійно значущі якості юриста відбиваються на його соціальній, конструктивній, організаційній, комунікативній, пошуковій, стверджувальній діяльності. Ще раз підкреслимо, що впровадження різноманітних активних форм і методів значно підвищує ефективність процесу навчання, сприяє розвитку професійно значущих якостей майбутнього юриста. Немає сумніву, що нині потрібно застосовувати активні методи навчання вже на перших курсах навчального закладу.

Література

1. Молдован В. В., Міхеєнко М. М. Юридичний практикум. Навчальні ігри. — К.: Либідь, 1994.
2. Панюшкин В. П. Исполнение ролей и имитационная игра в учебном процессе // Активные методы обучения в природоохранительном образовании. — М.: Наука, 1981. — 18 с.

3. Петровская Л. А. Социально-психологический тренинг как способ оптимизации социально-перцептивных процессов в группе // Межличностное восприятие в группе. — М.: Наука, 1981. — С. 270–288.

4. Петровская Л. А. Компетентность в общении. Социально-психологический тренинг. — М.: Наука, 1989.

5. Решетова З. А. Психологические основы профессионального обучения. — М.: Изд-во МГУ, 1985.

Was be examed maine active forms and methods of teache, namely imitation games social psychological traning. There are methods of active learned important way of heightening guality preparation the future lawyers. Activisation of learn is improvement organization, the barn process in the juridigals higher educations establishments of Ukraine, it doing possible to join the theoretical and practical of students and heighten their professional level.

Надійшла 11 травня 2006 р.

ОСОБЛИВОСТІ ФУНКЦІОНУВАННЯ СУЧАСНОЇ СІМ'Ї

Наукові праці МАУП, 2006, вип. 2(14), с. 168–170

Розглядаються теоретичні питання функціонування сім'ї, фактори, що призводять до розпаду шлюбу на різних етапах його життєдіяльності. На підставі емпіричного аналізу зроблено висновки про особливості взаємин у сім'ях.

Соціальне життя в сучасній Україні характеризується ствердженням демократичних засад, де зворотним боком цього процесу є девальвація старих і формування нових цінностей суспільства. Проте сама динаміка соціокультурної трансформації українського суспільства в багатьох соціальних аспектах носить стихійний, нерегульований характер як щодо окремої особи, так і сім'ї як однієї з форм соціальних спільностей. Тому соціокультурна трансформація є процесом виникнення кризи психічного життя людини. Кризи соціального плану формують кризи механізмів соціокультурної адаптації і деформують усталену психокультурну модель соціального функціонування особи. Тобто дезорганізуюча форма існування нашого суспільства на сучасному етапі сформувала такий рівень масового психологічного стану, який проявляється поряд з іншими аспектами в дезорганізації механізмів регуляції соціального функціонування сім'ї.

Аналіз наукової літератури, результатів соціологічних, психолого-педагогічних досліджень і матеріали нашого експерименту дають змогу виділити два типи реакції населення на кризову ситуацію в Україні: оціночну і поведінкову.

Оціночна реакція проявляється в незадоволенні людей окремими боками життя, відчутті у них психологічного дискомфорту, зниженні впевненості у завтрашньому дні, формуванні комплексу меншовартості, недовірі до владних структур, бажанні емігрувати тощо. Отже, оціночна реакція населення на соціально- та психотравмуючі фактори життя людини проявляється як перша у структурі реагувань на зростання соціального неблагополуччя [2, 34].

Поведінкова реакція існує у двох варіантах, які умовно називають "боротьба" і "відхід". У рамках розглядуваної проблеми для нас важливо зрозуміти таку позицію, як "відхід". Відхід може бути активним (міграція, дифузія матеріальних і духовних цінностей) і пасивним (алкоголізм, наркоманія тощо). Отже, криза психологічних механізмів адаптації особи призвела до різкого збільшення різних форм девіантної поведінки серед представників численних соціальних спільностей. Такі форми соціальної девіації, як сирітство, бродяжництво, алкоголізм, проституція, наркоманія, стали практично невід'ємними елементами соціального життя багатьох пересічних громадян. Звісно, що ці форми суспільного існування стосуються і сім'ї [6, 77].

Суспільство, що трансформується на протиположному до стабільного, володіє обмеженою кількістю макросоціальних ресурсів оптимального функціонування сім'ї, проте продукує багато різних стресових подій, що впливають на її функціонування. Передбачається, що сім'я формується під впливом типових для кризи факторів: низький рівень життя у переважній більшості населення, складність поєднання професійної і батьківської ролей, зміна усталеного соціального середовища на тлі погіршення рівня життя, посилення конкурентних відносин у професійній сфері.

Фактори, що викликають кризову ситуацію в сім'ї, умовно можна поділити на загальні та специфічні. До загальних належать фактори, що виникають в умовах трансформації суспільства від тоталітарного до демократичного: це відсутність досвіду управління кризовим суспільством, структурна перебудова економіки, боротьба за

владу, зміна системи цінностей населення та ін. Диспропорція світової економіки, погіршення стану навколишнього середовища в сукупності з порушенням миру і відсутністю безпеки, поправлення прав людини і різний ступінь розвитку судових і демократичних інститутів створюють усі умови, які через міжнародну міграцію також негативно впливають на функціонування і стабільність сім'ї. Все більше виникає фіктивних шлюбів, а значить і фіктивних сімей [2, 13].

Водночас у сучасній соціокультурній ситуації склалося протиріччя між занепадом суспільної моралі, з одного боку, і зміцненням у масовій свідомості жінок моральної і духовної цінності сім'ї — з іншого. За своєю біосоціальною природою жінка ставить за свою мету збереження, відстоювання від впливу зовнішнього соціального середовища перевірених життям принципів функціонування сім'ї. Зрозуміло, що сформувати і зберегти сім'ю в умовах соціальної незахищеності, психокультурного дискомфорту дуже складно. Тому і спрацьовує в масовій свідомості жінок захисний гендерний ефект [3, 55].

Специфічними факторами, що впливають на функціонування інституту сім'ї, можна вважати стихійні лиха, технологічні аварії, збройні, релігійні, трудові конфлікти, епідемії, хвороби тощо. Вплив таких факторів має, як правило, локалізований, короткочасний характер, але відзначається великою силою психологічного впливу на механізми психокультурної адаптації людей. А взаємодія загальних і специфічних факторів визначає конкретний рівень кризового стану кожної сім'ї України. Зрозуміло, що згадані вище фактори проявляються через конкретні соціальні події, що і спричиняють вплив на сім'ю.

Існує достатньо умовна класифікація таких подій з точки зору їх очікувань членами сімей. Це, по-перше, нормативні (очікувані) і не нормативні (неочікувані) події, по-друге, події внутрісімейні і зовнішні щодо сім'ї, по-третє, невизначені, неусвідомлені і чітко усвідомлені події. Далі йдуть хронічні і тимчасові діючі, кумулятивні та ізолюючі події. Отже, криза в соціокультурному середовищі веде до психокультурної кризи сучасної сім'ї.

Шлюбно-сімейна поведінка партнера формується під впливом трансформуючої за західними зразками масової культури та досвіду найближчого оточення (сусіди, друзі, близькі, родичі, колеги по роботі), тому останніми роками у функціонуванні інституту української сім'ї з'явилися нові демографічні тенденції: збільшен-

ня питомої ваги розлучення, неповних сімей, загальне зниження народжуваності, а значить кількості дітей в сім'ї. Виникло явище, яке досить складно фіксується в сучасних умовах, — це процес розмиття системи поведінкових норм у сфері сімейних стосунків та зміст сімейних ролей. Суттєвим аспектом такої тенденції в останні роки є розмежування батьківства і сім'ї. Таке розмежування полягає в широкому поширенні неповних (насамперед материнських) сімей, у збільшенні подружніх пар, які не бажають мати навіть однієї дитини [1].

У будь-якому суспільстві є чимало факторів, які дистимулюють вплив на численність сім'ї. За останні сто років уряди різних країн проводили експерименти з такими факторами, щоб збільшувати або зменшувати численність сім'ї через дітонароджуваність. Проте більшість таких соціальних експериментів лише деякою мірою впливали на народжуваність, а в окремих випадках не були ефективними. Українське суспільство повинно забезпечити можливість подружнім парам самим відповідально вирішувати питання про численність своєї сім'ї. Особливо це питання стосується так званих співзалежних сімей з нездоровою моральною атмосферою, яких в Україні стає дедалі більше (близько 80 %) [5].

Отже, характерна для західних країн тенденція розмежування інститутів шлюбу і сім'ї спостерігається і в Україні. З іншого боку, в сучасних умовах сама по собі роль інституту шлюбу посилюється, передусім у регулюванні відносин власності. Такий зміст функціонування сім'ї свідчить про зростання прагматичного підходу до формування сімейних стосунків, крім того, нові тенденції призводять до різномайття сімейних форм подружжя. Факторний аналіз уявлень нашої молоді про сім'ю виявив декілька існуючих моделей сучасної української родини: примітивно-споживчу, традиційну, духовно-дружню, безмотиваційну (випадкову). Звісно, жодну із наведених моделей не можна вважати досконалою в сучасному кризовому суспільстві.

Згадані вище порушення у функціонуванні сучасної української сім'ї роблять проблематичним саме визначення поняття сім'ї. Стосовно цього серед дослідників існує два основних тлумачення поняття "сім'я". Згідно з першим тлумаченням пропонується звизити об'єм поняття, як на це вказують деякі західні вчені. Наприклад, вважати сім'єю лише такі спільності, де є залежні члени сім'ї (неповнолітні, інваліди, пристарілі). Друге тлумачення сім'ї як соціальної одиниці ґрун-

тується на теорії малих груп, яка досить детально розроблена в соціології та соціальній психології. За цим підходом виокремлюються різні типи сім'ї як малої групи особливого роду. В основу типології покладені такі показники: юридична реєстрація шлюбу, юридичні взаємовідносини батьків і дітей, сімейна структура, соціально-демографічні характеристики чоловіка та жінки, а також співзалежної сім'ї зі специфічними проблемами.

Ми дотримуємося здебільше позиції дослідників Ю. М. Якубової, А. С. Волинець, Г. І. Онищенко. Згідно з нею до поняття "сім'я" можна зарахувати малу групу особливого роду, що спирається на кровне споріднення та шлюб, члени якої пов'язані спільністю побуту. Крім цього, за основу критерію також береться етап життєвого циклу сім'ї. Зрозуміло, що реальна сім'я володіє декількома ознаками, які можна за сучасних соціокультурних умов її існування доповнити навіть нетиповими, або альтернативними, ознаками для даної групи.

Таким чином, проведений теоретичний аналіз наукової літератури і дані нашого експерименту свідчать, що процес функціонування сучасної української родини проходить у складних і суперечливих умовах, коли суттєво, навіть різко змінюються суспільні відносини, економічні і соціокультурні функції родини, ставлення членів родини до засобів виробництва та поглиблення автономізації [6, 45].

Дослідженнями встановлено, що сім'я як економічне і соціокультурне явище в сучасних умовах кризового суспільства зазнає значного впливу факторів, дія яких часто має взаємовиключний характер. За таких умов навіть фактори стабілізації сім'ї одночасно можуть діяти як дестабілізаційні фактори. Досвід минулого засвідчує, що

разом з певними здобутками українська сім'я багато втратила зі своєї педагогічної системи виховання особистості дитини. Отже, деструктивні тенденції у функціонуванні сім'ї, які послідовно формувались останнім часом через соціальні та культурні реформи, призвели до загального порушення міжродинних стосунків. Особливо це позначилося на виховній функції, на впливі сім'ї, на формуванні особистості дитини, виявились у відчуженні батьків і дітей, національному нігілізмі та духовному зубожінні молоді.

У зв'язку з цим виникла потреба пошуку нових підходів до розв'язання проблем сім'ї, до виховання дітей, до формування її зв'язків із соціальним середовищем, до осмислення історичного досвіду української родини та формування на цій основі оригінальної та самобутньої особистості.

Література

1. Агильдеева Е. Ф. Городская многодетная семья // Социол. исследования. — 1990. — № 9. — С. 28–41.
2. Прихожан А. М., Толстых Н. Н. Дети без семьи. — М.: Педагогика, 1990. — 220 с.
3. Пязешкиан Носсрат. Позитивная семейная психотерапия: Семья как психотерапевт: Пер. с англ. — М.: Смысл, 1993. — 170 с.
4. Соціальна робота з дітьми, молоддю, жінками, різними категоріями сімей. — К.: УДУССМ, 1999. — 43 с.
5. Стельмахович М. И. Социальная проблема нравственной подготовки к семейной жизни: роль народной педагогики // Социол. исследования. — 1991. — № 9. — С. 14–23.
6. Якубова Ю. М., Антонова-Турченко О. Г., Святненко Г. В., Московка М. М. Проблемні сім'ї: діти і батьки. — К., 1998. — 230 с.

The article considers the theoretical questions of family functioning, the factors of divorcers on different stages of marriage. The author shows the particularities of relations in young.

Надійшла 13 квітня 2006 р.